

Büyüyen Yoksulluk -Yoksunluk Sorunu ve Hak Tartışmalarının Sınırları

(Sosyal Hakları Yeniden Düşünmek Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Siyasal
Bilimler Fakültesi Dergisi, S.42, Mart 2010)

Giriş:

Yoksulluk acıdır; az yiyecekten ve uzun çalışma saatlerinden gelen fiziksel acıdır; günlük ilişkilerde aşağılanılmaktan ve güçsüzlükten gelen duygusal acıdır; en temel ihtiyaçları karşılamak için yapılmak zorunda kalınan çaresiz seçimler nedeniyle ahlâki acıdır.¹

Yoksulluk yalnız çağımızın değil, tüm çağların bir gerçeği ve kuşkusuz her çağda farklı koşullarda yaşanmış, farklı biçimler almış, farklı tanımlanmıştır. Ancak nasıl tanımlanırsa tanımlansın, hep acı olmuş, acı vermiştir. Bugün de yoksulluğu tanımlamak için birçok yaklaşım, birçok kriter geliştirilmekte, fakat sanırım, bu olguyu insandan yola çıkarak anlatmak açısından, “acı” odaklı yukarıdaki yaklaşım daha çok şey söylemektedir. Öteki tanımlar, daha çok, insanların yoksullukla birlikte yaşadıkları yoksunluklar üzerinde dururken, bu tanım “insanlık hali ve duygusunu” anlatmaktadır ki, “insan” odaklı bu tanımları kendi adıma çok anlamlı bulduğumu söylemeliyim. Sanırım böyle bir tanım, yoksulluğa insan hakkı ihlâli olarak bakan yaklaşımı da daha anlamlı kılmakta.

Öyle görünüyor ki, tüm çağların sorunu olan yoksulluk günümüzde yeniden keşfediliyor. Bu keşfin oldukça anlamlı nedenleri de var. Bauman’ın dediği gibi, “her bir yetişkin üyesini üretici emeğe katmak zorunda olan bir toplumda fakir olmakla, yüzyıllar boyu emekle biriken güç sayesinde, üyelerinin geniş bir bölümü katılmadan gerekli her şeyi rahatça üretebilecek bir toplumda fakir olmak” aynı şey değil (1999;10). Bu açıdan, ne geliştirmekte olan ülkelerdeki mutlak yoksulluğu, ne de gelişmiş olanlardaki göreceli yoksulluğu olağan görmek ve kendi başına bir sorun olarak ele almak, ne de bu sorunu küresel sistem ve adalete ilişirmeden konuşmak mümkün. Bugünkü yoksulluğun geçmişteki gibi kıt kaynaklardan değil, gelirin ve kaynakların adaletsiz dağılımından kaynaklandığı ortada; böyle olunca da bu meseleyi insan hakları, sosyal devlet, demokrasi, ekonomik sistem, gelir ve kaynak dağılımı, zengin ülkelerin sorumluluğu gibi çok yönlü ele almak da kaçınılmaz.

Bugün bu çok yönlü sorunun birçok tartışmaya konu olduğu ve bu konuda birçok farklı yaklaşım geliştirildiği bir gerçek. Örneğin, yoksulluk bir gelir ve mal yoksulluğundan çıkıp, bireyin kendi yaşamını kurma kapasitesinden, yapabilirlikten yoksun olma gibi bir anlam değişikliğine uğramakta, yoksulluk ve yoksunluk bir insan hakkı ihlali olarak değerlendirildiği gibi bu sorun küresel adalet ve eşitlik yönünde tartışmalara yol açmaktadır. Ancak tüm bu olumlu ve anlamlı arayış ve tartışmalar içinde, uygulamada atılan adımların çok cılız kalması da bir başka gerçek olmaktadır. Bu arayışlara karşın gerçekte atılan adımların çok sınırlı, daha doğrusu cılız kalmasının birçok nedeni var; her şeyden önce yoksulluk çok yaygın, büyük ve karmaşık bir sorun olduğu gibi, egemen sistemin de bir ürünü.

---

¹ Mbonda, Ernest-Marie, (2004), “Poverty as a Violation of Human Rights: Towards a Right Non-poverty” , *Unesco 2004*, Blackwell Publishing, Oxford ; 278.

Özetle küresel, bölgesel ve ulusal gelir dağılımının bir fonksiyonu olarak karşımıza çıkan yoksullukla ilgili tartışmaların çoğunda, sorunun çok boyutluluğu ve çeşitliği gibi konular üzerinde durulurken, genellikle bugün geçerli olan ekonomik sistemle ilişki kurmaya gerek duyulmadığı, ya da kurulmak istenmediği gibi bir gerçek de karşımıza çıkmakta. Böyle olunca da yoksulluk, kendi başına, yani ekonomik düzenden bağımsız bir sorun olarak ele alınmakta, çözümü de sistem ve politika değişikliklerinde değil, geçici ve sınırlı önlem ve yardımlarda aranmaktadır. Oysa yoksulluk en başta günümüzdeki egemen sistemin neden olduğu bir küresel ve sosyal gelir adaletsizliğidir ve sistem eleştirileriyle birlikte düşünülmediğinde sorunu tanımlamak da, çözümlenmek de mümkün görünmemektedir.

Bu nedenle yoksulluk ile ilgili tartışmalarda insan hakkı ihlâlinden yola çıkanlar bile, yoksulluğun önlenmesi açısından gelir dağılımı gibi en temel mesele üzerinde durmak yerine, beşeri kalkınmaya yönelik programlar, yardımların artmasına yönelik projeler, ulusal hükümetlerin bilinçlendirilmesi ve sorumlu tutulmasına yönelik istemler üzerinde durdukça, bu yaklaşımların sınırlılığı daha baştan çizilmiş olmaktadır. Bu yaklaşımı benimseyenlerin kendilerine göre hem soruna “duyarlı” hem de “realist” olmaya özen gösterdikleri söylenebilir de, bu ikili duruşun sisteme içkin yoksulluğu değiştirebilme gücü bulması kolay değil. Kısacası, realist olma ihtiyacına bir şey denemese de, küreselleşme sürecinde bir yanda zenginlik öte yanda yoksulluğun artmasının bu realizm içinde gerçekleştiğini unutmaya da olanak yok.

Egemen sistemin meseleyi ele alışı ise, kuşkusuz kendini savunmaya yönelik. Kısacası, varolan sistemin kendi varlığı ve meşruiyetini koruması açısından bu sorunla uğraşması kaçınılmaz. Dolayısıyla, yalnız bu sorundan muzdarip devletler değil, ya da yalnız insan haklarını korumak ve daha dengeli kalkınma programlarının hayata geçirmek gibi misyonlar üstlenen Birleşmiş Milletler (BM) değil, Dünya Bankası, Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD), Uluslar arası Para Fonu (IMF) gibi ekonomi odaklı uluslararası kuruluşlar da yoksullukla mücadeleyi programlarına almak durumunda kalmaktadırlar.

Sonuç olarak, bugün yoksulluğun çok daha görünür olması, ya da yeniden keşfedilmesi ve uluslararası bir sorun olarak dikkat çekmesi anlaşılır bir şey. Öte yandan uluslararası kuruluşlar ve ülkeler açısından bu soruna yaklaşımda farklılıklar olduğu gibi, ortaya atılan tartışmalarda da birçok farklı görüş var ve bunların hepsini aynı kefeye koymak düşünülemez. Örneğin BM’in yoksulluğu bir insan hakkı ihlâli olarak ele almasının olumlu bulmamak, ya da yoksulluğu insan hakları veya eşitlik ve adalet ile ilişkilendiren bir çok tartışmayı anlamsız görmek mümkün değil. Tüm bu yaklaşımların sorunun anlaşılması ve çözümü açısından bazı mesafelerin aşılması anlamına geldikleri de açık. Ancak BM’in kendi yapısından gelen kısıtlamalar bir yana, yoksulluğun insan hakkı olarak kabul etmekten öte hayata geçirmenin zorlukları da ortada. Tüm bunlar da yoksulluğu insan hakkı ihlâli olarak ilân ederken, ne kadar çok konunun ve boyutun tartışılması gerektiğini anımsatmakta.

Sonuç olarak, bu yazı yoksullukla ilgili olarak iki konuyu tartışma gündemine getirmeyi amaçlamaktadır: *İlk vurgulamak istediğim konu*, yoksulluk hallerine kısaca değindiğimizde bile sorunun her şeyden önce küresel, bölgesel ve ulusal düzeyde bir bölüşüm sorunundan kaynaklandığı, bu nedenle küresel kapitalizmin bir sorunu olduğu gerçeğinin bir yana bırakılmayacağı meselesi. Varolan ekonomik sistem ve işleyiş içinde her düzeydeki gelir dağılımındaki eşitsizlik ve adaletsizliğin giderek büyüdüğü bir gerçekse, temel politikalarda ulusal ve küresel düzeyde bölüşüm adaleti gibi daha temel değişikliklerden söz edilmedikçe,

yoksulluk ve adaletsizlik sorunuyla baş etmek de, insan hakları adına gerçekten anlamlı gelişmeler sağlamak da mümkün görünmüyor.

İkinci olarak, yoksulluğa insan hakkı ihlâli olarak bakan yaklaşımları temelde olumlu ve gerekli bulmakla birlikte, bu yaklaşımın kendi içinde taşıdığı sınırlıklarının tartışılması gerekiyor. Çünkü yoksulluğun insan hakkı ihlâli olduğunu söylemekle iş bitmiyor; aksine bununla birlikte insan haklarının yasalaşması, içeriği, bütünselliği, pozitif karakteri, kimlere yükümlülük getirdiği gibi bir çok konunun tartışılması gerekliliği ortaya çıkmakta. Bunun ötesinde, bugün egemen olan liberal anlayış çerçevesinde bu tartışmaların fazla ilerleme olanağı da yok. Çoğunlukla ulusal hükümetlerin sorumluluğu ile sosyal hakların her ülkenin ekonomik olanakları ölçüsünde gerçekleştirilebileceği gibi sonuçlara varıldığı da görülmekte. Yoksulluk konusunu bugüne dek çözmediği iyi bilinen bu gerçekçi yaklaşımın, günümüzün büyüyen gelir adaletsizliğine nasıl bir çözüm getireceğini anlamak ise, hiç mümkün görünmüyor.

Özetle, bu yazıda hem yoksulluk konusundaki gelişmelerden, iddialardan, önerilerden söz etmek hem de bunların zaafı ve yetersizliklerini gündeme getirmek istedim. Bu nedenle, ele aldığım tüm gelişmeleri, “fakat...” ve onu izleyen kaygılarla tamamlamak gerekti. Daha olumlu gelişmelere, bu “fakatların” aralanmasıyla gidileceği de ortada.

Yoksulluk halleri...

Yoksulluğun tanımlanmasında gelir (income), kaynaklar (resources) ve yapabilirlik (capability) olmak üzere üç farklı ölçüt kullanılmakla birlikte, en yaygın kullanılanın gelir ölçütü olduğunu biliyoruz. Bu ölçütleri kısaca özetlersek şunlar söylenebilir. Gelir ölçütü, bilindiği gibi, Dünya Bankası'nın (DB) mutlak yoksulluğun tanımlanmasında kullandığı günlük bir veya iki dolarlık ölçüt. Bu ölçütün, yoksulluğun gerçek yüzünün anlaşılması açısından son derece yetersiz olduğu ortada. Bu nedenle, temel insan ihtiyaçlarını dikkate alacak daha farklı ölçütler kullanılması yolundaki itirazların gündeme gelmesi de kaçınılmaz; ancak DB'nin, bu kriter üzerinde geniş kapsamlı bir uzlaşma olduğu yönünde bir düşüncesi olduğu da bilinmekte. Kaynaklar ölçütünü savunan görüşler, kişi başına düşen gelirden, temel mal ve ihtiyaçları karşılayacak gelire kadar birçok farklı temelden hareket etmekte, yani gelir ölçütünden yapabilirliğe kadar uzanan geniş bir yelpazeye oluşturmaktadırlar (Robeyns, 2005; 34). Amartya Sen'in “yapabilirlik” yaklaşımı ise, sahip olunan gelirin veya malların kendi başlarına önemlerinden çok, bunların bireylerin hayatlarını değiştirebilme kapasiteleri üzerinde durmaktadır. Buna göre, kişi yardım edilecek bir varlık olarak değil, yapmak istediklerini gerçekleştirme durumundaki bir aktör olarak görmek gerekir ve onun bunları gerçekleştirmesini sağlayacak koşulların sağlanması esastır (Sen, 2004).

Gelir ve kaynak ölçütleri yaşam kalitesini sağlayan araçlar üzerinde dururken, yapabilirlik yaklaşımının yaşam kalitesinin kurucu öğeleri üzerinde durması nedeniyle, yoksulluk ve yoksunluğun anlaşılması açısından çok daha etken olduğunu söyleyen Robeyns, buna karşın, birçok sosyal ve duygusal fonksiyonun ölçülmesinin çok zor olduğu bilinirken ve gelir ölçütü gibi tek bir ölçüt üzerinden bile dünyadaki yoksulluğun anlaşılmasında zorluklar yaşanırken, çok daha karmaşık ölçütler üzerinden bunu başarmanın hiç mümkün olmadığını da belirtme ihtiyacını duymaktadır (2005; 42): Dolayısıyla, bugün yapıldığı gibi bu farklı kriterleri birbirini tamamlayıcı olarak kullanılması en doğru yol olabilir. Örneğin BM'in Beşeri Kalkınma Endeksleri yoksulluk ve yoksunluğun ölçülmesinde, çok rafine olmasa da, gelir ölçütünün ötesine geçerek yapabilirlik yaklaşımını benimseyen endeksler olarak, böyle tamamlayıcı bir işlev görmektedirler.

Hangi yaklaşım esas alınır alınsın, yoksulluk hallerinden söz etmek aslında hiç kolay değil. Bu sorun dünyada o kadar çarpıcı gerçekler ve o kadar yaygın bir sorun olarak yaşanıyor ki, birkaç sayı, birkaç durumdan söz etmenin yaşanan gerçekleri anlatmaya yetmeyeceği çok açık. Kaldı ki, soyutlama düzeyinde yapılan bu anlatımların, yaşananları tanımlamaktan çok uzak kaldıkları/kalacakları da ortada. Bu açıdan, aşağıda verilen bilgilerin yetersizliği ve hatta anlamsızlığını itiraf etmek doğru olur. Yine de bazı ilişkilerin kurulması açısından birkaç küçük bilgi aktarımı gerekli.

-Mutlak yoksulluk

Daha karmaşık kriterler bir yana bırakılarak, Dünya Bankası'nın çok yetersiz görünen günlük bir ve iki dolar ölçütü temel alınsa bile, dünyadaki yoksulluğun büyüklüğü yeterince çarpıcı. Dünyada, yaklaşık olarak bir milyarın üstünde insan bir doların altında gelikle, buna ilaveten 1.5 milyar insan da 1-2 dolar arasında bir gelikle yaşamakta; kısaca dünya nüfusunun yüzde 40'ından fazlası *mutlak yoksulluk* (extreme poverty) içinde bulunmaktadır (UNDP, 2005; 24): kısacası dünya nüfusunun yarısına yakın bölümü "sınıfta" kalanlardan oluşmaktadır. DB verilerine göre 1980-2001 arasında bazı bölgelerde bir doların altında gelikle yaşayanların azaldığı söylene de, hem Güney Asya (% 31.9) ve Sahra Afrikası (% 46.4) gibi bölgelerde hâlâ bir doların altında gelikle yaşayanlar çok yüksektir hem de iki dolarlık gelir ölçütü olarak alındığında, tüm bölgelerde azalma değil artış görülmektedir (UNDP, 2005; 34).

Zaman içinde yapılan değerlendirme önemli, çünkü küreselleşmenin herkes ve her ülke için fırsat yaratma iddiasını, ortaya konulan bu verilerle sınamak mümkün olmakta. Bu dönemde kuşkusuz küresel düzeyde ticaret artışı ve gelir artışının yaşandığı, birçok ülkenin bu gelişmelerden yararlandığı bir gerçek; ancak gelikle küresel ve ulusal düzeyde nasıl dağıldığı konusu farklı öyküler anlatmakta. Büyüme tek başına yoksulluğu azaltmıyor; kaynakların ve artan gelikle nasıl dağıldığı ise hiç bir kuşkuyla yer bırakmayacak kadar ortada.

Küresel düzeyde gelir dağılımı açısından nasıl bir tablo ortaya çıkmaktadır? Örneğin dünyanın en zengin yüzde 20'sini oluşturan nüfus, dünya gelikle üçte ikisini almakta, en yoksul yüzde 20'sine ise bu gelikle % 1.5'i düşmektedir (UNDP, 2005; 36). Forbes Dergisi'nin listesinde yer alan en zengin 500 kişi varlıklarının yarısı kadar bir gelikle sahipler; ancak onların varlıklarının yarısını tutan bu gelir dünyanın en yoksul 416 milyon insanının gelikle aşmakta (UNDP, 2005; 37). Brezilya gibi gelir dağılımının çok adaletsiz olduğu bir ülkede en zengin yüzde 10'un gelikle en yoksul yüzde 10'a göre 1'e 94 iken, dünyadaki bu oran 1'e 103'tür ve 1980'lere göre bu farklılık giderek büyümektedir (UNDP, 2005; 38). Dünya Bankası da artan dünya ticaretine karşın gelişmiş ve gelişmekte olan bölgeler arasında varolan eşitsizliğin kapanmak şöyle dursun durmadan arttığını ve en fakir ile en zengin ülkeler arasında kişi başına düşen gelir açısından varolan farkın, 1970'lerde 30 kat olan iken 1990'larda 70 katın üstüne çıktığını söylerken (WB, 2000; 14), aslında yaşadığımız küreselleşmenin zaafını da ortaya koymaktadır.

Bir veya iki dolarlık gelikle, yoksulluğun anlaşılması açısından anlamlı bir ölçüt olmadığı ortada. Örneğin bu ölçütle, ne bir veya iki dolarlık gelikle yaşamaya çalışanların nasıl bir yoksulluk yaşadıklarını tahayyül etmek, ne iki doların üstünde bir gelikle olup yoksul sayılmayanların nasıl olup da yoksulluktan kurtulduklarını anlamak mümkün. Örneğin aşırı yoksulluk içinde yaşayanların eğitim ve sağlık hizmetleri gibi medeni dünyaya ait hizmetlerden zaten yoksun oldukları iyi bilinmekte; ancak bunun ötesinde önemli bir kısmının yoksulluk değil açlık yaşadığı (850 binden fazla insan açlık tehdidi altında bulunmaktadır),

birçoğunun yaşamının büyük kısmı savaş ve şiddet içinde geçtiği gibi daha acı gerçekler karşımızda. Örneğin beşeri gelişme göstergeleri açısından alt sıralarda kalan 32 ülkenin 22'sinde 1990'lardan buyana şöyle veya böyle çatışmalar yaşanmakta ve bu çatışmalar zaten yetersiz olan beslenme, barınma, sağlık ve eğitim sistemini daha da mahvetmektedir (UNDP, 2005;12). Her yıl küçük savaşlar, büyük çoğunluğu yoksul ülkelere ait 500 000 kişinin ölümüne neden olmakta (UNDP, 2005; 13). BM Raporu, yaşam süresi, çocuk ölümleri, en temel eğitim olanakları açısından yoksul ülkeler ile zengin ülkeler arasındaki farkın daralmayıp açıldığını da belirtmekte. Örneğin 1980'de Alt Sahra Afrika'sında çocuk ölümleri zengin ülkelere göre 13 kat fazla olurken, 2000'lerde bu farkın 29 kata çıktığı belirtilmektedir (UNDP, 2005; 28)

Doğal afetlerin bile yoksul insanları daha çok etkilediği bir gerçek; bu insanların bir yandan kaybettiklerini telafi edecek birikimleri yok, öte yandan bu afetler sonucunda birçok işin yok olduğu ortada. Örneğin ILO, Sri Lanka, Endonezya ve Pakistan'da yaşanan tsunami ve depremden sonra bu ülkelerde toplam 2.1 milyon işin kaybolduğunu tahmin etmekte(ILO, 2006). Sonuç olarak, gelir yetersizliğinin yanısıra, sağlıksız yaşam koşulları ve salgın hastalıklar, en temel eğitimden bile yoksunluk, sürüp giden savaş ve şiddet, başlarındaki despotik yönetimler ve yolsuzluklar gibi daha birçok sorun, yoksul insanların kaderi haline gelmektedir; bu koşullar ve yoksulluğun birbirini doğuran ve besleyen bir kısır döngü olarak devam edip gittiği de bilinmekte.

Mutlak yoksulluğun, hem Afrika'da olduğu gibi alt gelir grubunda yer alan ülkelerde hem de Güney Doğu Asya ve Latin Amerika gibi orta gelir grubunda yer alan gelişmekte olan ekonomilerde yoğunlaştığı görülmektedir (UN, 2005; 227-229): Örneğin birçok Afrika ülkesinde günde iki doların altında geliri olanlar nüfusun yüzde 60 ile yüzde 90'ını kapsamakta, Doğu ve Güney Doğu Asya'da da yoksulluk azımsanmayacak bir yoğunluk göstermektedir. Örneğin Tayland (% 32.5), Filipinler (% 46.4) ve Çin'de (% 46.7) günde iki doların altında bir gelire yaşayan büyük bir nüfus bulunmaktadır. Mutlak yoksulluk Latin Amerika için de önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. İki dolarlık geliri olanlar Meksika'da nüfusun yüzde 26.3'ü, Brezilya'da yüzde 22.4'ü, Arjantin'de yüzde 14.3'ünü bulmaktadır. Türkiye'de de nüfusun yaklaşık yüzde 10'u iki doların altında bir gelire sahip bulunmaktadır.

-Göreceli yoksulluk

Göreceli yoksulluk, doğrudan gelir dağılımı ile ilişkisi kurulan bir yoksulluk türüdür ve tüm ülkelerde varolmakla birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha göze çarpan bir kıyaslama olanağı verdiği de bilinmektedir. Küreselleşme sürecinde dünya piyasalarına eklenme zorunluluğu duyan tüm ülkelerde, yükselen teknolojiyle birlikte bir yandan işsizlik öte yandan düşük çalışma koşullarının yaygınlaştığı bilinen sorunlardır. Bu sorunların tüm ilkelere açısından yoksulluk artışı gibi sorunlara yol açtığını biliyoruz. Bir anlamda yeryüzü ölçeğinde kadere terk edilmiş kalabalıkların yanısıra, gelişmiş ve gelişen ülkelerde mutlak anlamda değilse de göreceli yoksulluk denilen sorun büyümekte ve bu sorunla birlikte sosyal bütünleşme de zayıflamaktadır.

Sosyal devlet anlayışını hayata geçirmiş ülkelerde bile refah devletini veya refah kapitalizmini gerilemeye zorlayan bu koşulların, ekonomik olduğu kadar siyasal ve toplumsal yetersizlikleri nedeniyle sosyal hakları ve sosyal devleti var edemeyen ülkelerde yarattığı hasarlar da kuşkusuz daha büyük olmaktadır. Bu açıdan Avrupa ile ABD arasında önemli farklar olduğu görülürken, Avrupa ülkeleri arasında da bazı farklar olduğu anlaşılmaktadır.

Bu nedenle göreceli yoksulluğun azaltılması açısından, sosyal hakların kabulünden çok, bu hakların ve *sosyal devlet anlayışının kurumsallaşmasının* önemli rol oynadığı vurgulanması gereken bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin ABD ve Kanada ile birlikte Avrupa'da farklı refah rejimlerini temsil eden dokuz ülkeyi kapsayan bir araştırmada, göreceli yoksulluğun (medyan gelirin yüzde 60'ının altında olanları kapsamakta) 1980-2000 arasında Finlandiya dışında Kuzey ülkelerinde bile arttığı (örneğin İsveç'te yüzde 8.2'den yüzde 9.6'ya çıkmış), İngiltere gibi "liberal refah devleti" anlayışını temsil eden ülkede bu artışın çok daha yüksek olduğu (yüzde 13.9'dan yüzde 19.5'e yükselmiş) ortaya konmakta (Fritzell ve Ritakallio, 2004; Tablo 1; 22): Aynı araştırma, yoksulluğun azaltılması açısından refah devleti rejimleri arasındaki farklılıkların sürdürüldüğünü de göstermekte. Şöyle ki, vergi ve transferler öncesi yoksulluk oranları açısından ülkeler arasında önemli farklılıklar söz konusu değilken (örneğin 2000 yılında İsveç'te % 34.1, Almanya'da % 33.8, Hollanda'da % 30.2, İngiltere'de % 39 gibi), ülkelerin uyguladıkları gelirin yeniden bölüşümü mekanizmaları sonrası ortaya çıkan yoksulluk oranları epeyce farklılaşmakta, örneğin göreceli yoksulluk İsveç'te yüzde 9.6, Almanya'da yüzde 12.5, Hollanda'da yüzde 12.4, İngiltere'de yüzde 19.5 olmaktadır. Buna bağlı olarak, gelirin yeniden bölüşüm sisteminin yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisinin İsveç gibi kuzey ülkelerinde yaklaşık yüzde 71, Kıta Avrupa'sı ülkeleri için yüzde 61, İngiltere'de yüzde 50 düzeyinde olduğu belirtilmektedir. ABD'nde ise, vergi ve transferler öncesi 1980'de yüzde 27.8 olan yoksulluk oranı 2000 yılında yüzde 31.2'ye çıkmış görünürken, uygulanan sosyal politikalar sonrasında yoksulluk oranının 1980'de yüzde 21.2'ye, 2000'de ise yüzde 23.6'ya indiği görülmekte ve ABD'deki yeniden bölüşüm sisteminin yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisinin yüzde 24 dolayında kaldığı anlaşılmaktadır (Fritzell ve Ritakallio, 2004; 22).

Kısacası göreceli yoksulluğun daha düşük olduğu Avrupa ülkelerinin, aynı zamanda, sosyo-ekonomik hakların ve sosyal devletin kurumsallaştığı, devletin gelirin yeniden dağılımında sosyal adalet anlayışını hayata geçirmeye çalıştığı, sonuç olarak çok daha "adil" bir gelir dağılımının gerçekleştiği ülkeler olduğu da bilinmektedir. Örneğin en zengin yüzde 10'un en yoksula göre aldığı gelir ABD'de 16 kat, İngiltere'de 13.8 kat fazla iken, İsveç'de 6.2, Almanya'da 6.9, Danimarka'da 8.1, Finlandiya'da 5.6 kat fazla olmaktadır (UN, 2005; 270).

Gelişmekte olan ülkelerde mutlak yoksulluğun yanısıra göreceli yoksulluk da büyük olmaktadır. Bu açıdan alt gelir grubunda yer alan ülkelerde nüfus dilimleri arasında küçük farklar olduğu görülürken, gelişmekte olan ülkelerde büyümenin çok adaletsiz bir gelir dağılımıyla birlikte yaşandığı anlaşılmaktadır. Birkaç örnek vermek gerekirse, Latin Amerika ülkelerinde en yoksul ve en zengin yüzde 10 nüfus dilimi arasındaki gelir farkı yaklaşık 40 ile (Arjantin'de 39.1, Meksika'da 45 kat) ile 70 kat (Brezilya'da 68 kat) arasında değişmektedir (UN, 2005; 270-71). Kısaca, gelir dağılımındaki adaletsizliğin yüksek olduğu ülkelerde her iki tür yoksulluğun yüksek olması da kaçınılmaz görünmektedir.

-Yoksulluk ve işsizlik

Yoksulluk ve işsizlik arasındaki ilişkinin yüksek olduğu da bilinmektedir. Az gelişmiş ülkelerde tarımın çözülüşü ve kentlerde yeterli istihdam olanaklarının olmayışı nedeniyle, işsizliğin arttığı ve kırsal yoksulluğun yanısıra kentsel yoksulluğun büyüdüğü de bilinmekte. Örneğin 2005 yılında 2.8 milyar dolayındaki çalışan insanın, yaklaşık 1.4 milyarını 2 doların, 520 milyonu da 1 doların altında bir ücretle çalışmakta ((ILO, 2006; 7). Yani iki dolarlık geliri olan yoksulların, önemli bir bölümü "çalışan yoksullar" olmaktadır. Öte yandan, küresel

ve ulusal düzeyde gelirler gibi ücretler arasında da giderek yükselen bir eşitsizlikten söz edilmekte

Gelişmiş ülkeler de işsizlik artışından nasibini alırken, çoğunlukla geçici, güvencesiz işlerde istihdam artışının sağlandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD, 2006; 21, 30,40); 1993-2003 arasında 15 üyeli Avrupa Birliği'nde (AB) işgücüne katılanlara oranla yüzde 8.8 olan işsizlik ortalamasının 2005 yılında 7.9'a, tüm OECD çerçevesinde ise yüzde 6.8'den yüzde 6.5'e düştüğünü söyleyerek, bunca yıldır sürüp giden işsizliğin bir-iki puan düşmesini hayra yormakta; ancak hem İtalya, Fransa ve Almanya gibi ülkelerde işsizlikte her hangi bir azalma olma yok hem de işsizliğin azalması veya yeni istihdam sağlanmasının büyük ölçüde geçici işlerdeki artışla veya ücretliler arasındaki ücret farklılıklarını arttıran ve işgücü piyasasını esnekleştiren reformlar yoluyla gerçekleştiği bilinmekte; OECD'nin verdiği rakamlar da bunun göstermekte. Örneğin 1994 sonrasında bir-iki ülke dışında tüm ülkelerde kısmi-çalışma artmış ve 15 üyeli Avrupa ortalaması olarak kısmi çalışma yüzde 14'den yüzde 18'e çıkmıştır, ki bunların yüzde 67-77'sini kadınlar oluşturmaktadır (2006; 263-264). Gerek gelişmekte, gerek gelişmiş ülkelerde yoksulluğun en çok etkilediği gruplar içinde kadınlar ve çocukların geldiği de bilinmektedir. Düşük ücretli işlerden işsizliğe geçmenin çok daha kolay olduğu da bilindiğinden, OECD Raporu'nda "düşük nitelikli işler tuzağı"ndan söz edilmekte ve işsizlerin yaklaşık yarısının (% 44) bir yıldan fazla süredir işsiz olması gibi bir gerçeğin devam ettiği belirtilmektedir (2006; 176, 276). Kısacası, işsizlikte azalış Avrupa'da bile ILO'nun tanımladığı gibi "iyi işlerin" (decent work) artışı anlamına gelmemekte, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde daha çok artan geçici ve düşük ücretli işler olmaktadır.

Kuşkusuz, gelişmekte olan ülkelerle AB çevresinde yaşanan işsizlik ve yoksulluk aynı anlama gelmemektedir. Hem ekonomik gelişmişliğin hem refah devleti anlayışı ve uygulamalarının oldukça yüksek olduğu AB çevresinde göreceli yoksulluk ve işsizlik 1980-2000 arasındaki dönemde artmış görünse bile, bunların sonuçlarını yumuşatıcı politikalar nedeniyle yoksulluk baskısı oldukça azalmaktadır. Bu konuda, yukarıda da değinildiği gibi, en başta sosyal hakların ve sosyal devletin kurumlaşması önemli rol oynamaktadır. Hatta 1990 sonlarından buyana AB düzeyinde de tanınan sosyal hakları, artık ulusal düzeyin ötesinde Avrupa düzeyinde güvence altına alma tartışmalarının yaşandığı bilinmekte. Bu ülkelerde sosyal hakların, sosyal devlet anlayışı ve uygulamalarının kurumsallaşması ve tarihsel bir kazanım olarak toplumun geniş kesimlerince paylaşıyor olmasının sonucu olarak, neo-liberal politikaların artan gücüne karşın, sosyal haklardan da refah devleti politikalarından radikal bir ayrılış söz konusu olamamaktadır. Yine de bu ülkeler için bile küresel düzeyde artan tehditlerin neler getireceğini bilmek mümkün görünmemekte, bu nedenle hem umutlu hem kaygılı yaklaşım ve tartışmalar gündeme gelmektedir.

-Yoksulluk ve göç

Yoksulluğun işsizlikle yoğun ilgisi bulunduğu gibi, iç ve dış göçle de ilgisi büyük. Güney Amerika, Afrika, Asya'da artan yoksulluk, gelişmiş bölgelere doğru yoğun bir göç demek. Örneğin 120-130 milyon dolayında insanın kendi ülkesi dışında yaşadığı tahmin edilmekte ve bunların yarısını da kadınlar ve çocuklar oluşturmaktadır (Rodriguez, 2000; 76). Bir yandan kaçak göç hızlanır ve kendisine bir piyasa oluştururken, öte yanda göçmenlere yönelik hak ihlallerinin yoğunlaştığı da bir gerçek.² Gerçekten göçün karşılıklı olarak sağladığı yararlar

² Son olarak, Almanya ve Avusturya'da Türkiye'den göç edenlere yönelik düşmanlığın oturdukları evlerin yakılmasına kadar uzanan örneklerine tanık olduk. Bu gibi olayların münferit olduğu iddialarına karşın, genel

kadar, her iki tarafta farklı sorunlar doğurduğu kuşkusuz. Örneğin göç edilen ülke düşük ücretli işgücü bulurken, göç eden iş ve gelir elde etmekte; buna karşın o ülke vatandaşı işsizlikten yakınırken, göç eden ayırimcılık, yabancı düşmanlığı ve ırkçılık gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Öte yandan göç edenlerin ülkelerine gönderdikleri paralar o ülke gelirinin artmasına yol açarken, göç nedeniyle parçalanan ailelerde travmalar yaşanması da kaçınılmaz olmaktadır. Kısacası göç, gelir ya da yapabilirlik yaklaşımı açısından oldukça farklı sonuçlara varılan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin resmi rakamlara göre 3.5 milyon Filipinli yurt dışında çalışmaktadır; başka kaynaklara göre ise bu rakam, yüzde 60'ı kadın olmak üzere 7 milyondur (Wichterich, 2004; 99). Filipinler'de yalnız 1999 yılında göç edenler tarafından eve gönderilen paranın 7 milyar dolayında olduğu ve bu sermaye akışının ülkedeki yoksulluk ve eşitsizliği yumuşatıcı bir etki yaptığı belirtilirken, aynı zamanda çocukların yüzde 30'unun en azından bir ebeveynin denizaşırı çalıştığı bir evde büyüdüğü de söylenmektedir (Robeyns, 2005;40-41): Bu durumda gelir ölçütü dikkate alındığında, göç eden kişinin eve yolladığı gelir nedeniyle bu aile açısından yaşanan yoksulluğun azaldığı açık, ancak ebeveynlerinden uzak büyüyen çocukların bir travma yaşadıkları da ortada; bu travmayı dikkate almak ancak "yapabilirlik" yaklaşımı ile mümkün olmakta, ya da yapabilirlik yaklaşımı açısından bu travma ciddi bir yoksunluk anlamı taşımaktadır.

Göçmenler için göç edilen ülkelerdeki koşullar da zordur; kaçak işçi olarak çalışan kısmı hiçbir sosyal güvenceye sahip değilken, formal sektörde çalışanların büyük çoğunluğu da düşük-ücretli işlerde çalışmaktadır; buna karşın işsizlik yabancı işgücünde ülke vatandaşlarının iki veya üç katına yükselmektedir (OECD, 2006; 144): Örnek vermek gerekirse, Almanya'da doğanlarda işsizlik yüzde 10.3 iken, yabancı ülkede doğan erkekler arasında işsizlik yüzde 18.3 olmaktadır; bu oranlar sırasıyla Danimarka'da yüzde 4'e karşılık yüzde 14.4'e, Fransa'da yüzde 8'e karşılık yüzde 13.6'ya, İsveç'te yüzde 6'ya karşılık yüzde 13.9'a çıkmaktadır. İkinci kuşak göçmenler için de yabancı dil, eğitim yetersizliği, sistem hakkındaki bilgisizlik gibi nedenlere bağlı olarak dezavantajların büyük ölçüde devam ettiği bilinmektedir. Örneğin uluslararası öğrenci değerlendirme programına göre iki grup öğrenci arasındaki başarı farkının, İsveç dışındaki tüm Avrupa ülkelerinde devam ettiği görülmekte ve bu iki grup arasındaki başarı farkı, ancak Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve ABD'de göreceli olarak azalabilmektedir (OECD, 2006; 146).

Sonuç olarak, küresel düzeyde artan gelir eşitsizliğinin en temel ihtiyaçların bile karşılanmadığı aşırı yoksulluktan göreceli yoksulluğa uzanan birçok türü olduğu gibi, yoksulluk, yoksunluk, göç, ağır ve sağlıksız çalışma koşullarına razı oluş veya seks ticareti, organ ticareti gibi acımasız yollara başvurmak zorunda kalınması gibi çok boyutlu bir olgu olarak yaşandığı da görülmekte. Örneğin yoksulluk yalnız yetişkinlerin değil çocukların da fuhuşa sürüklenmesi, mafya ve çetelerin artması, yasa dışılığın yaygınlaşması gibi toplumsal sorunların ana kaynağı durumunda. Örneğin Unesco'nun çalışmaları Tayland'da 800.000 çocuk yaştaki gencin ve çocuğun, Sri Lanka'da 6-14 yaş arasındaki 10.000 erkek çocuğun fuhuş sektöründe çalıştığını göstermekte; bu ülkelerde bir yandan çocukların anne babaları tarafından iyi para getirdiği için fuhuşa zorlandığı, öte yandan zengin ülkelere gelenlerin çocuk fuhuş pazarının en iyi müşterileri olduğu da belirtilmektedir (O'Reilly, 1993; 30).

Bu acı gerçekleri, ne bireylerin ne de tek başına ülkelerin durumu ile açıklamak mümkün Oysa bilindiği gibi genel eğilim, yoksulluğu ve yoksulluk nedeniyle baş vurulan yasadışı

---

olarak Avrupa'da, bozulan ekonomik koşullara da bağlı olarak artan bir yabancı düşmanlığı olduğu da bir gerçek.

yolları insanların yetersizlikleri, yanlışları, ahlâksızlıkları veya tembelliklerine bağlamak yönünde. Oysa yoksulluk ve ahlâki açıdan yozlaşma, ne kolayca kişinin seçimlerine bağlanabilir, ne de bu durumda da bir başka yoksulluk acısı çektiği unutulabilir. Bu nedenle işsiz, yoksul, çaresiz kitleler karşısında biraz hayırseverlik, biraz suçlama karışımı olan duyguların ötesine geçmek ve daha sorgulayıcı olmak gerekli görünüyor. Bunu yapmak pek kolay olmadığından, çok zaman yoksulların görüş alanının dışına itildiği, görmezlikten gelindiği veya “ötekileştirildiği” bir toplum ve dünya oluşmasının önüne geçilememektedir (Koray, 2001; 219).

Toplum dışına itilen bu kitlelere de, merhamet dilencisi ile isyancısı olmak arasında gidip gelinen acımasız bir dünya kalmakta. Bauman’ın belirttiği gibi, bugün gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hepsinde kentlerin çeperinde yaşayanlar arasında oluşan bir yoksulluk çemberi ve kültürü büyümekte; bu yoksullara da çoğunlukla, yalnız tüketim toplumunun iskartaları olarak değil, “toplumun açık düşmanları” olarak bakılmaktadır (1999; 114). Uluslararası düzeyde de, benzer biçimde, sermayenin ilgi alanı dışında kalıp da aşırı yoksulluktan muzdarip ülkelerin dünyanın safraları olarak görüldüğünü ve bu tür ülkelerin çoğunlukla uluslararası yardımları hak etmediğinin düşünülüğünü söylemek de yanlış olmaz (Casper, 1995).

Tüm bunların, bırakınız öteki hakları, en temel hak kabul edilen “yaşama hakkı ve insan onuruna” aykırı olduğu, insanların içinde buldukları bu acımasız durumların hepsinin, en temel insan hakkının ihlali anlamına geldiği çok açık; ancak bir o kadar da küresel sistemle ilişkili olduklarını söylemek gerek.

Yoksulluğa ve adaletsizliğe ilgi artıyor, fakat...

“Ekonominin söz ettiği yerde etik sussa daha iyi olur”³

Yoksulluğu irdeleyen tüm çalışmalarda, yoksulluğun küreselleşme sürecinde hız kazandığına ilişkin veriler mevcut. Bu veriler, artan yoksullukla izlenen neo-liberal politikalar arasında ilişkiler olduğunu da göstermekte. Örneğin Dünya Bankası (WB) veya Uluslararası Para Fonu’nun 1980 sonrası gelişmekte olan ülkelere uygulanmasını gerekli gördüğü dış ticaretin liberalleşmesi, devletin ekonomiden el çekmesi, özelleştirme gibi yapısal reformların söz konusu ülkelerde sosyal sorunları arttırdığı, buna karşın artan borçlar, büyüme yetersizliği ve devletin daralmasının ulusal politikaların gücünü zayıflattığı bir gerçek. Bu dönemde birçok ülkede finansal krizin yaşanmasıyla izlenen politikalara ilişkin kuşku arttığını ve hem küresel hem de ulusal düzeyde bu politikalara karşıt bir sosyal hareketliliğin ortaya çıktığını biliyoruz. Artan sorunların BM ve UNESCO, UNDP gibi bağlı kuruluşların, kalkınmanın insani yüzüne dikkat çekmeye başlamalarına neden olduğu da bilinmekte. Birkaç örnek; BM, 1990 yılında Beşeri Kalkınma Raporlarını (BKR) yayınlamayı başladı ve ülkeler arasında ve ülke içinde büyüyen gelir eşitsizliğini açıkça görmek mümkün oldu; buna bağlı olarak UNDP, ekonomik kalkınma ile beşeri kalkınmayı biraya getirecek programları uygulamaya önem verdi; 1995 yılında Kopenhag’da “Sosyal Kalkınma Zirvesi” toplandı; 2000 yılında DB, “Yoksullukla Mücadele” başlığını taşıyan Dünya Kalkınma Raporunu’nu yayınladı; Eylül 2000’de BM, 2015 için yoksulluğun ve yoksunluğun azaltılması açısından bazı somut hedefleri içeren Milenyum Bildirisi’ni kabul etti.

³ Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999,119.

Özetle, yoksulluk gibi çok eski bir sorunun günümüzde “yeniden keşfedildiği” bir döneme girdik. Bu keşfin birden fazla nedeni olsa da, yoksulluk konusunda artan duyarlılığı veya yoksulluğun yeniden keşfini, esas olarak uygulanan neo-liberal politikalara bağlamak düşünmek yerinde olur. 1980 sonrası dayatılan küreselleşen kapitalizmin dayattığı neo-liberal politikalar birçok ülkede varolan yetersiz koşulları daha da kötüleştirdiğinden, ülkeler ve bölgeler arasındaki eşitsizlik büyüdüğü gibi, bu ülkelerde artan yoksullukla baş etme potansiyeli de zayıflamıştır. Bu nedenle, sistemin ve uygulanan politikaların başarısını yıkan veya gölgeleyen yoksulluğun liberalizmin/neo-liberalizmin en temel sorunu olarak görülmesine de (Noel, 2006, 321) şaşmamak gerekir. Fakat, Noel’in de belirttiği gibi, yoksulluğun keşfedilmesi yeni bir uzlaşmadan çok yeni bir muhalefet alanı yarattığı gibi (Noel, 2006,306), bu konuda sistemde ve politikalarda dönüşüm gibi gerçek bir mücadeleden söz edenler bulunsa da, gerçek niyet ve uygulamaların buralardan çok uzak olduğu ortada.

Bu çerçevede, yoksulluğu kaçınılmaz bulan ve geçmişte olduğu gibi bugün de insani ve ahlaki bazı yardımlarla geçiştirilecek bir konu olarak görenler olduğu kuşkusuz. Uluslararası çerçevede daha çok kabul gören yaklaşımın, geçmişi çok eskilere dayanan “faydacı yaklaşım” olduğu ortada. Bu yaklaşım, yukarıda da belirttiğim gibi, gerek ulusal gerek küresel düzeyde artan yoksulluğu sistemin başarısını gölgeleyen ve kitleleri sisteme karşı harekete geçirebilecek bir sorun olarak gördüğünden, böyle bir tehlikenin önlenmesi açısından üzerinde durulması gerektiğini düşünmektedir. Örneğin Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların son yıllarda yoksulluk sorununa artan ilgisini böylesi bir faydacı yaklaşıma bağlamak doğru olsa gerekir (aynı görüşte Şenses, 2001; 53). Öte yandan, özellikle az gelişmiş ülkelerin çoğunu kapsayan mutlak yoksulluğu bu ülkelerin kalkınma konusundaki başarısızlıkları ve yetersizliklerine bağlamak gibi bir yaklaşımın da çoğunlukla benimsendiğini unutmamak gerekir.

Örneğin liberal yaklaşımı benimseyen ve yararçı bir yaklaşımla sorunun büyük boyutunu ve içinde taşıdığı tehlikeyi gören DB’nin, yoksulluğu günümüz gelişmelerinden bağımsız, kendi başına bir sorun olarak ele aldığı ortada. Dünya Bankası’nın 2000/2001 Dünya Kalkınma Raporu’nun Yoksullukla Mücadele (Attacking Poverty) başlığını taşıyan Rapor’da yoksulluğun ayrıntılı bir analizi yapılmasına karşın, ne ekonomi politikalarında herhangi bir değişiklik söz konusudur ne de ulusal hükümetlerin dışında küresel düzeyde inandırıcı bir önlemden söz edilmektedir. Bunun gibi 2006 tarihli “Eşitlik ve Kalkınma (Equity and Development) başlıklı Rapor’un sunumuna bakıldığında (WB, 2006; 1-17), yeryüzünde okul, sağlık, siyasal güç ve fırsat eşitliği açısından farklılıkların ne kadar büyük olduğu üzerinde durulduğu ve kalkınmak için eşit fırsatların vazgeçilmez önemde olduğunun vurgulandığı görmek mümkün. Ancak Rapor’da ülkeler ve kişiler arasındaki farklılıkların nedenlerini ekonomik sistemle ilişkilendirmek hiç söz konusu olmadığı gibi, eşitlik konusunun da başlı başına önemli bir amaç olarak değil, fakat ekonomik fırsatlar yaratılmasına hizmet etmek üzere, araçsal bir anlayışla ele alındığı anlaşılmakta ve bu konuda ilgili hükümetlere ait sorumluluklar ve yetersizliklerden üzerinde durulmakla yetinilmektedir.

Öte yandan Birleşmiş Milletler’in yaklaşımının DB’dan ayrıldığı açıktır. BM 1993 tarihli Kalkınma Raporu’yla birlikte, hem yoksulluğun tanımı hem de yoksulluğa ilişkin yaklaşımında daha geniş ve anlamlı bir perspektif kullanmaya başlamıştır (Speth, 1998; 277): Yoksulluk, artık yalnızca gelir mahrumiyeti olarak düşünülmemekte, yaşam süresi, temel eğitim olanakları, yaşam koşullarını dikkate alan daha geniş bir *yoksunluk* anlayışı içinde ele alınmaktadır. Yoksulluk ve yoksunluğun giderilmesi açısından da, hem yoksulluk bir *insan hakları ihlali olarak* düşünülmemekte hem de tüm insan haklarını içine alacak biçimde *bütünlükçü insan hakları* yaklaşımı benimsenmektedir. Buna bağlı olarak BM, benimsenen

ölçütleri dikkate alan Beşeri Kalkınma Endeksleri (BKE), Cinsiyete Bağlı Kalkınma Endeksi (CKE) gibi ülkelerarası kıyaslamalar yapmaya olanak veren raporlar hazırlamaya yönelmektedir.

Yukarıda da bazı verilerine değindiğimiz bu raporlarda, Amartya Sen'in "yapabilirlik" (capabilities) yaklaşımının benimsendiği ve yapabilirliği ölçmek üzere bazı kriterler geliştirildiği görülmekte. BM'in benimsediği bu yaklaşımın DB'nin bir veya iki dolar gibi yoksulluğun ne olduğunu anlamaya izin vermeyen yaklaşımından oldukça farklı ve daha anlamlı olduğu da açık. BM, bir yandan bu raporlarla uluslararası düzeyde bir kıyaslama yapmaya olanak sağlamakta, öte yandan BM eliyle yürütülen kalkınma programlarında beşeri kalkınma ölçütlerinin geliştirilmesine önem verilmektedir. Ancak, küresel gelir eşitsizliğinin önemli bir sorun olarak gören, yoksulluk meselesine insan hakları ihlali olarak bakılmasına çalışan BM'nin yaklaşımının, uluslararası düzeyde benimsenme şansının düşük kaldığı, BM'in bu konuda oldukça naif bir konumda olduğu da bir gerçek. En başta BM gibi uluslararası kuruluşların en güçlü ülkelerin çıkarlarına karşı durmaları çok güç, geçmişte bunu başardıklarına da şahit olunmuş değil (Fuller, 2005; 289). Öte yandan bugün küresel yoksulluğun ya da gelir eşitsizliğinin artmasında uygulanan neo-liberal politikaların rolü epeyce; BM'in bu noktaya gelmesi zor. Bunun dışında bugün gücü ulusal devletleri aşan ve küresel bir "İmparatorluk" haline gelen bir küresel sermaye ve kapitalist sistemden söz etmek gerek ki (Hard ve Negri, 2000), bunları aşmak veya dizginlemek BM'in işi olamaz.

BM Raporları, aslında BM'in çok mütevazı isteklerinin bile kabul edilmesinin ne kadar zor olduğunu birer kanıtı. Örneğin BM 2005 Raporu'nda, zengin ülkelerin 2000'li yıllarda GSMH'lerinin % 0.25'ini yoksul ülkelere yardım amacıyla harcadıklarını belirtirken (2005; 7), bir doların altında gelire yaşayan bir milyardan fazla aşırı yoksul insanı yoksulluktan kurtarmak için 300 milyar dolarlık bir harcamaya ihtiyaç olduğunu tahmin edildiğini, bu harcamanın dünyanın en zengin yüzde 10'unun gelirinin ancak yüzde 1.6 düzeyinde kaldığını söylemektedir. Bununla, küresel düzeydeki aşırı yoksulluğun biraz olsun giderilmesi için yukarıdan aşağıya doğru çok mütevazı bir gelir transferinin bile anlamlı olacağını anlatmaya çalıştığı açıktır (2005; 4). Zengin ülkelerde yardım için ayrılan her 1 Dolara karşılık, askeri harcamalara 10 Dolar ayrıldığını, böylece askeri güvenliğe insan güvenliğinden daha fazla önem verildiğini söylemekten de geri durmamaktadır (UN, 2005; 8). Buna karşın, henüz zengin ülkelere yalnızca yardımların artacağı sözünü alabilmekten öteye gidebilmiş değildir.

Kuşkusuz ekonominin işleyişini az da olsa değiştirilmesi veya küreselleşmenin insani yönde dönüştürülmesi konusunda epeyce fikir ve öneri de sunulmaktadır. Örneğin Amartya Sen'in ahlak konusundaki duyarlılığı çerçevesinde, ekonominin ahlak konularından uzaklaşmasını eleştirdiği, örneğin bu anlayışın refah ekonomisini zayıflattığını söyleyerek ekonomi için de ahlaki bir yaklaşımın gerekliliğinden söz ettiğini biliyoruz (Sen, 1987). Öte yandan, küresel kapitalizm karşısında küresel siyasetin bir yükseltilmesi gereği dile getirildiği gibi (Giddens, 2000; Shaw, 2000; Wallerstein, 1998), insan haklarını temel alan küresel bir anayasa veya küresel sözleşmeden de söz edilmektedir (Mishra, 2001; Petersman, 2000). Bunun yanısıra, küresel düzeydeki adaletsizliklerin giderilebilmesi için küresel sermaye dolaşımı üzerinden vergi alınmasını öngören öneriler ortaya atılmaktadır (Tobin, 1978). Buna benzer bir öneriyi BM'in de gündeme getirdiği görülmekte. 2002 yılındaki Genel Kurul'da görüşülmek üzere "Yoksulluğun azaltılması için bir dünya dayanışma fonu" kurulması teklifi dile getirilmektedir (UN, 2002): Bu Fon'la, yoksulluğun azaltılmasında 2015 hedeflerine ulaşmayı kolaylaştıracak parasal bir kaynak yaratılması amaçlanmaktadır; çeşitli kuruluşlar, şirketler,

vakıflar ve bireylerin gönüllü katılımlarıyla oluşması beklenen bu Fon yönetiminden UNDP sorumlu olacaktır.

Sonuç olarak, küresel eşitsizliklerin küresel politikalarla çözüleceği yolunda “kozmpolit” görüşler ortaya atılsa da yoksulluk ya da gelir adaletsizliğinin ulusal bir sorun olduğu görüşünün ağırlık kazandığı bir gerçek. Genel olarak kozmpolit yaklaşımları savunan siyaset felsefecileri (Brian Barry, Charles Beitz, Thomas Pogge gibi), bölüşümcü adaletin (distributive justice) tüm dünyaya uygulanması ve tüm insanları bağlaması görüşünü benimsemektedirler (Caney, 2001). Örneğin Pogge, tarihsel gerçekçilikten hareket ederek yoksul ülke/bölgelerin yoksulluğundan zengin ülkelerin sorumlu tutulması ve bu konuda yoksulların günahı varsa bu günahın zenginler tarafından “ateşlendiği” gerçeğinin kabul edilmesinin daha doğru olacağını ileri sürmekte ve sonuç olarak, yeryüzünün kaynaklarından yalnızca bir avuç politikacının ya da zengin ülkelerin yararlanmasındaki adaletsizliğin giderilmesi, yani “kaynakların eşit bölüşülmesinin” gerektiği yolunda bir yaklaşımı ortaya atmaktadır (2005; 1-7). Buna karşın, Rawls gibi “bölüşümcü adaletin” isim babası olan düşünür ve daha birçokları, liberal yaklaşımın bir gereği olarak, eşitlik ve adalet meselesini hem daha çok ulusal hem de siyasal düzeyde ele alınması gereken bir konu olarak görmektedirler. Örneğin Rawls, bir yandan insan haklarının liberal ve düzgün işleyen bir sistemde ve toplumsal sözleşme gibi bir temele dayalı olarak var olacağını söylerken, öte yandan zorluk içindeki toplumlara yardımın da kaynak dağıtımını biçiminde değil, siyasal kültür ve kurumlarının geliştirilmesi biçiminde yapılması gerektiğini söylemekte (2003; 115-130): buna bağlı olarak, toplumlar arasında dağılım adaleti gibi bir yaklaşımdan hareket eden kozmpolit görüşe karşı olduğunu da belirtmektedir. Kuşkusuz bölüşümcü adaleti anlayışını uluslararası düzeyde uygulamanın hem teorik hem de pratik anlamda birçok engeli var. Bu nedenle gerçekçi bakıldığında, hem insan doğasından kaynaklanan nedenlerle hem de uluslararası sistemde her devletin bağımsızlığı nedeniyle kozmpolit veya küresel çözümlerin tüm çekiciliklerine karşın uygulanabilirliğinin kuşkulu olduğu açıktır (Caney, 2001, 987-988).

Bu dönemin ve artan sorunların, küresel düzeyde protestolara ve örgütlenmelere yol açtığı da bilinmekte. Örneğin Dünya Ticaret Örgütü’nün (DTÖ) Seattle toplantısı, toplanan kalabalıkların protestoları nedeniyle dağılmak durumunda kaldı, onu izleyen dönemde artık DTÖ toplantılarından bağımsız Dünya Sosyal Forumları oluştu ve örneğin Porte Allegre’deki toplantıya 12.000’den fazla insan katıldı. Dünya Sosyal Forum’larının giderek artan bir ilgi olduğu ve bu toplantılarda eşitsizliğe karşı “küresel bir sivil toplumun” ve güç birliğinin temellerinin atıldığı da söylenebilir. Arttan eşitsizlik ve yoksulluğun dünya kamuoyunun gündeminde önemli bir yer işgal ettiği de anlaşılmakta. Örneğin 2005’de 68 ülkeyi kapsayan Gallup Araştırması’na göre, dünya vatandaşlarının yüzde 26’sı yoksulluğu veya zengin ve yoksul arasındaki açıklığı dünyanın en önemli sorunu olarak görmektedir; yani yoksulluk veya eşitsizlik terörden (%12), işsizlikten (% 9) savaş ve çatışmalardan (% 8) çok daha önemli bir sorun olarak algılanmaktadır (Noel, 2006; 305). Yoksulluk ve küresel adaletsizlik konusunda ilginin artmasında, BM’in bu konudaki raporları gibi, bu alanlarda çalışan sivil toplum kuruluşlarının da (STK) etkisi büyük. Hatta yoksulluğun ve adaletsizliğin geriletmesinde sistemin bir kuruluşu olarak BM’in oynayacağı rolün çok sınırlı kalacağı düşüncesiyle, esas rolü STK’lara veren yaklaşımlar da var (Fuller, 2005).

Sonuç olarak küresel yoksulluk veya küresel eşitsizlikle baş etmek için ortaya atılan birçok yaklaşım var ve bunların çoğunlukla *insan hakkı ihlali* gibi bir argümandan yola çıktıkları görülmekte. Ancak bu konudaki tartışmaların sınırlılığı gibi, atılan adımların cılızlığı ve alınan sonuçların yetersizliği de ortada. Örneğin Milenyum Bildirisi ile, 2015’de yoksulluğun yarı yarıya düşürülmesi gibi bir hedeften bugün ne kadar uzak kaldığı açıkça görülmekte.

Bunun gibi, ne Tobin vergisi gibi küresel düzeyde işleyecek çok mütevazı bir vergileme sistemine geçmek, ne de BM içinde bir dayanışma fonu oluşturmayı başarmak başarılabilmiştir. Yoksulluğun insan hakkı ihlâli olduğundan sıkça söz edilse de, sosyal hakların tanınması ve bu hakların gerçekleşmesi açısından etkin bir adım atılabilmiş değil. Ya da bu haklar açısından ne ulusal devletlere karşı BM'in elinde bir yaptırım aracının bulunduğu, ne de, bu hakların tanındığı toplumlarda bile, bireylerin ulusal devlete karşı hak talep edebilme olanaklarının varlığından söz edilebilir. Bu nedenle hak söylemini tartışmak gerekmektedir.

Yoksulluk ve insan hakları ilişkisi, fakat hangi haklar...

“ Herkesin, gerek kendisi ve gerek ailesi için yiyecek, giyecek, sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes; işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi denetiminin dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir”⁴

Bugün yaşananlar, yoksulluğun 1948 yılından buyana kabul edilen insan haklarının ihlâli anlamına geldiği yolundaki yaklaşımları da gerekli kılmakta. Bugün ortaya çıkan tablo içinde yoksullukla yoksunluğun ele ele gittiği ve bu sarmal içinde dünya nüfusunun önemli bölümünün insan haklarına sahip olma şansını bulunmadığı ortaya çıkmakta. Örneğin yoksul bir aile çocuğunu okutmak yerine çalıştırıyorsa, yeterli eğitim almayan çocuğun yoksulluktan kurtulma olasılığı da çok düşük kalmakta, yoksulluk ve yoksunluk birbirini doğuran ve besleyen bir kısır döngü olarak sürüp gitmektedir. Sonuç olarak, hem büyüyen eşitsizlik ve adaletsizlik hem de yiyecek, giyecek, barınma gibi en temel ihtiyaçları bile karşılanamayan milyarların varlığı ortadayken, insan haklarının evrenselliği gibi bir söylemin ve iddianın inanılabilirlik taşıması da oldukça zor görünmekte.

1948 yılında kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHB) ile, her insanın temel ihtiyaçlarının karşılanmasına ve insan onuruna yakışır bir yaşam sürdürmesine ilişkin hakkı olduğu kabul edildiği gibi, 1966 tarihinde kabul edilip 1976 tarihinde yürürlüğe giren Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (ESKHUS) ile de, sosyal, ekonomik ve kültürel hakların daha ayrıntılı biçimde düzenlendiğini biliyoruz. Ancak, insan hakları arasında yer almalarına karşın, bu haklarla ilgili duyarlılığın ve korumanın sivil ve politik haklara benzer bir gelişme göstermediği de ortada. Bugün nerede olursanız olun insan hakları konu olunca, ilk elde düşünce ve ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü gibi sivil haklarla, demokratik seçim hakkı gibi politik haklardan söz edilirken, bu tartışma zeminine sosyo-ekonomik hakların geldiğini görmek çok zordur.

Bu noktada iki konu tartışılmayı hak ediyor. *Birincisi*, sosyo ekonomik hakların kabulü ve hayata geçmesi neden zorluklarla karşılaşmaktadır? *İkincisi* de, yoksulluğu insan hakkı ihlâli olarak tanımladığımızda, bununla yukarıda yer alan insan haklarıyla ilgili en temel maddenin ihlâl edildiğini mi söylemek istiyoruz? Bir başka deyişle, sosyo-ekonomik haklara uluslararası ve ulusal düzeyde güvence sağlanmadıkça yoksulluğun önlenmesi mümkün müdür? Ya da en temel ihtiyaçların sağlanması anlamında bir hak, yoksullara yardım anlayışını var etse ve mutlak yoksulluğun azalmasına katkıda bulursa da, sosyal haklar hayata geçmeden gerçek anlamda yoksulluk ve yoksunluğun ortadan kalkması beklenebilir mi?

---

⁴ İnsan hakları Evrensel Bildirisi- Madde; 25

İlk olarak, kendi adıma, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, çalışma gibi sosyo-ekonomik hakları temel insan haklarının varlığını güvence altına alan, buradan yola çıkarak siyasal demokrasinin gelişmesine hizmet eden haklar olarak gören Marshall'ın (1965; 259-270) yaklaşımına, maddi güvenlik olmadan siyasal özgürlük ve demokrasi olmayacağını söyleyen Beck'in (2000; 62) görüşlerine katıldığımı söylemeliyim. Örneğin yoksulluğun insan hakkı olduğu yolundaki söylemlerin ihtiyaç sahiplerince dile getirilmesi için bile, sosyo-ekonomik, ya da maddi koşulların belirli bir ölçüde gelişmiş olması gerekmekte; yalnız bu hakkı tanıyacaklar açısından gündeme gelen bir hakkın, hak olmaktan çok, "yardım, destek, katkı" anlamına gelmesi çok daha mümkün.

Öte yandan sosyal haklarla desteklenmeyen bir hak anlayışı ile yoksulluktan söz etmek ve bu sınırlar içinde yoksulluk ile insan hakları arasında ilişki kurmak, mutlak anlamdaki yoksulluğun azaltılması açısından bir dayanak gibi görünse de, bu yaklaşımla ancak "haktan çok yardım" anlayışını harekete geçirmek mümkün. Çünkü, eğitim, yeterli bir gelir, sosyal güvenlik gibi haklardan söz edilmediğinde düşük bir yoksulluk gelirinden başka bir haktan söz edemiyoruz demektir; bunun adına hak dense de, yardım anlayışı ve bağımlılık ilişkisinden başka bir şey getirmesi zor. Özetle bu tür haklarla desteklenmedikçe, bireyin belirli bir gelir desteği ile kendini yoksulluk çemberinden kurtarması mümkün değildir. Özetle her insanın kendi kapasitesini ve özerkliğini kurması ve koruması açısından, temel hakların yanısıra, eğitim, sağlık, konut, çalışma, yeterli gelir, sosyal güvenlik gibi haklarla donatılmasının gerekliliğini kabul etmek gerekmekte.

Kaldı ki, yoksulluğun küresel ve ulusal düzeydeki gelir dağılımı ile ilişkisi bu kadar ortadayken, gelirin yeniden dağılımını daha adil kılacak önlem ve politikalara ihtiyaç olduğu da ortada. Bu önlem ve politikaların ise ancak sosyo-ekonomik haklar temelinde kurulması mümkün görünmekte. Yani, gelir dağılımındaki adaletsizliğin giderilmesi bir taraftan ötekine yapılacak yardımlarla değil, ekonomik ve sosyal politika değişiklikleriyle mümkün; bu değişiklikler ise, sosyo-ekonomik haklarla birlikte düşünüldüğünde meşruiyet bulabilirler. Avrupa refah toplumunda örneği görüldüğü gibi, kapitalist bir sistem içinde ekonomi politikalarına az-çok sosyal ihtiyaçlara yanıt verebilir bir nitelik kazandırmak için sosyo-ekonomik hakları yalnız tanımak değil, kurumsallaştırmak gerekiyor. Günümüzün küresel gerçekliği içinde bu hakları ulusal düzeyde var etmenin zorlukları ortada; bu nedenle küresel düzeyde ekonomiye müdahale gibi çok temel politika değişikliklerine ve sosyo-ekonomik hakların ulusal düzeyin ötesinde küresel düzeyde tanıma ve kurumsallaştırılmasına ihtiyaç var. Kuşkusuz bu konu öyle kısaca geçirilecek bir konu değil, aksine söylenecek çok şey var; ancak bu makale çerçevesinde bu tartışmalara girmek mümkün değil.

Örneğin yoksulluğu yardımseverlik ilişkisi dışına çıkardığımızda, herkesin kendi başına ayakta durabileceği bir gelir sağlayabileceği, -isterseniz yapabilirlik yaklaşımını kullanarak kendisi için çeşitli fırsatlardan seçim yapabilme olanağının var olabileceği de diyebilirsiniz-bir sosyo-ekonomik sistem kurmak gerekir ki, böyle bir sistem yaratmak için öncelikle çalışma olanaklarının arttırılması, çalışma koşullarının geliştirilmesini konuşmak şarttır. Buna karşın, verili koşullarda çalışma koşullarının olumsuz anlamda esnekleştirilmesi (geçicilik, kuralsızlık gibi) çok konuşulurken, olumlu anlamda esnekleştirilmesi (çalışma sürelerinin azaltılması (haftalık ve emeklilik süresi olarak), çalışma yaşamı ile özel yaşamın ve ihtiyaçların uyumlaştırılması gibi konulara ağırlık verildiğini, birkaç yazar dışında, söylemek zor. Hatta, sosyo-ekonomik haklarla ilgili tartışmalarda sosyal haklar üzerinde durulurken, en başta çalışma hakkını gündeme getiren ekonomik hakların bir yana bırakıldığı görülmekte; bu ayırıma gitmenin çok şey anlattığı da yadsınamaz. Oysa insan haklarının ve insanın

yapabilirlik kapasitesinin gelişmesi için, bireyi pasif bir alıcı durumundan çıkaracak koşulların konuşulması da önem taşımakta.

Bu çerçevede, gelişmiş ülkelerde (özellikle de Avrupa çevresinde) büyüyen işsizlik ve yoksulluk karşısında gündeme gelen ve yoğun biçimde tartışılan, herkese işi olmasa da kendi başına durabilme ve kendini geliştirme şansı verebilmeyi amaçlayan temel gelir uygulamasına değinmek de gerekiyor.⁵ Temel gelir (basic income) önerisi, kuşkusuz kendi içinde birçok vaat içeriyor; ancak bugünkü ekonomik sistem içinde ve ekonomik haklar gerilerken, gelişmiş ülkelerde bile “asgari bir gelir güvencesi” olmanın ötesine geçeceğini düşünmek çok zor; gelişmekte olan ülke koşullarında düşünmek ise hiç mümkün değil. Kaldı ki, bugün yeterli bir gelir olarak gerçekleşme şansı hemen hiç olmayan temel gelir uygulaması ile yoksulluğun belirli ölçüde giderilmesi mümkün olsa bile, bu yolla insan haklarının ve insanın yapabilirlik kapasitesinin ne ölçüde gelişebileceği soru işareti taşımakta. Kuşkusuz ideal olarak temel gelirden, çalışma ile özel yaşam arasında daha esnek ve daha anlamlı ilişkiler kurulması bekleniyor; ancak devletin geri çekildiği ve piyasa koşullarının geçerli olduğu koşullarda bu tür anlamlı ilişkiler kurulması için epeyce yüksek düzeyde bir temel geliri konuşmak gerektiği açık; o zaman da zaten bugün geçerli olan ekonomik mantığı, yani insana piyasa değeri ya da çalışması karşılığı değer veren kapitalist mantığı tümünden değiştirmişsiniz demektir. Kısacası, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi sosyal hizmetlerin gerilediği ve piyasalaştığı, işsizliğin ve düşük nitelikli işlerin yaygınlaştığı, devletin hem kamu hizmetlerinden çekildiği hem de finansal olanaklarının kısıtlandığı koşullarda, ne yeterli bir temel geliri hayata geçirmek ne de bunu bir vatandaşlık hakkı olarak kabul ettirmek mümkün.

Oysa, gelir dağılımında iyileşmeler sağlamak, işsizliği azaltmak, iş ve özel yaşam arasında kişiyi kendi gelişimine yardımcı olacak biçimde daha dengeli ve anlamlı ilişkiler kurmak gibi birçok sorunu veya engeli ortadan kaldırmak açısından toplumsal düzeyde ve yeryüzü ölçeğinde işlerin daha adil dağılımını düşünmek daha anlamlı görünüyor. Yani, gelir dağılımında iyileşme bir taraf için hazırda konmak olmayacaksa veya teknolojik gelişmelere bağlı olarak çok fazla iş yaratılmadığı için işsizlik artıyorsa varolan işlerin paylaşımını konuşmak gerekiyor. Böyle bir anlayış ise, ancak çalışmak isteyen herkes için çalışma hakkının varlığını kabul etmekle var olabilir. Örneğin çoğunlukla Avrupa’da tartışma konusu olan temel gelir veya vatandaşlık gelirinin, zengin Avrupa dışında uygulanabilmesinin olanaksızlığı bir yana, bu ülkelerde bile diğer sosyal hakların kurumsallaşmadığı durumlarda işe yarayacağı kuşkulu (Bergman, 2004; 113). Oysa çalışma hakkı ve öteki sosyal haklardan vazgeçmeyen bütünlükçü bir insan hakları anlayışı içinde, herkes için tam çalışma, kısmen çalışma, esnek çalışma, işsizlik gibi bir çok halin birbirinin içine geçtiği bir çalışma yaşamı ortaya çıkabilir ve yaşamı çeşitli evrelerinde iş ya da eğitim seçenekleri birlikte sunulabilirse, bu koşullarda herkes için geçerli olacak temel gelir hakkı gibi bir haktan söz etmek anlamlı olabilir.

Kısacası sosyal haklar kurumsallaşmadıkça ve insan haklarının bütünselliği kabul edilmedikçe, küresel ve toplumsal düzeyde yoksulluğun giderilmesi de, her insanın kendi kapasitesini kullanabileceği özerk bir varlık haline gelmesi de pek mümkün değil. Ayrıca bu haklar kurumsallaşmadıkça, istenen sonuçların alınması bir yana, birilerinin diğerlerine

---

⁵ Günümüzde daha çok AB çevresinde gündeme gelen temel gelir (basic income) tartışmaları, oldukça geniş ve çok boyutlu; bu yazı çerçevesinde bunları ele almak düşünülemez. Bu konuyu kısmen de olsa bir başka yazımda tartıştım (M.Koray , “ Sosyal Politikanın anlamı ve İşlevini Tartışmak...”, *Çalışma ve Toplum*, 4, 2007). Ancak, yoksulluk ve işsizlikle baş etmek açısından ileri sürülen bir öneri olması açısından burada değinmek gerektiğini duydum.

baktığı bir toplum görünümünden çıkmak da kolay değil. Bu nedenle sosyo-ekonomik hakların günümüzdeki konumunu ve sorunlarını konuşmak gerekiyor.

Sosyal haklar, fakat...

Sosyal hakların, en gelişmiş toplumlarda bile sınırlılıkları ve uluslararası düzeyde büyük ölçüde görmezlikten gelinmesi bilinmekte. Neden böyledir? Kuşkusuz birçok nedenden söz edilebilir; En başta ve çok önemli engel olarak, sosyo-ekonomik hakların, bugün de insan hakları arasında yer alıp almayacaklarına ilişkin tartışmalardan söz etmek doğru olur; ikinci olarak, bunların dava konusu olması ve yargı yoluyla çözüme kavuşturulmasının önünde bir çok engelden söz edildiği bilinmektedir; üçüncü olarak da, bu hakların neler olduğu konusunda net bir anlayışa ulaşmak da, her ülke, her grup, her koşulda geçerli standartları bulmak da oldukça zor görünmektedir. Kısacası, uluslararası bir sözleşmeye konu olmuş olsalar da, sosyal haklar konusunda kararsızlıklar da, belirsizlikler de, kuşku da sürüp gitmektedir.

Sosyo-ekonomik haklar, günümüzde daha çok konu edilen yönüyle sosyal hakların⁶ geçerliliği konusunda yaşanan tereddütleri biraz deşersek, ilk olarak, liberal anlayışın bu haklara ilişkin olumsuz yaklaşımından söz etmek doğru olur. Bilindiği gibi, temel haklarla siyasal hakları bireyin özgürleşmesi açısından asıl kabul eden ve bunlara güvence altına alan bir hukuk sistemini önemseyen liberal yaklaşım açısından, yasa karşısında eşitlikten öte bir eşitliğin pek bir anlamı yoktur. Bu konuda Hayek'in yaklaşımından yola çıkarsak şunları söyleyebiliriz: Somut bir eşitlik sağlamak üzere hükümetlerin sarf edeceği cabalar yasa önündeki eşitlikle zıt, hatta birlikte düşünülemez şeylerdir; çünkü, objektif eşitlik sağlama sorumluluğu, sübjektif eşitlik sağlamak şansı anlamına gelemez; öte yandan hukukun üstünlüğünün iktisadi eşitsizlik doğurduğu da inkar edilemez, ancak bunu kabul etmek gerekir; bunun ötesine geçerek insanların maddi durumlarını dikkate alan bir hukuk sistemi, "hukukun sosyalleştirilmesi" olabilir (Hayek 1999; 109). Özetle Hayek, sosyal düzene spontan bir düzen olarak baktığından, bu düzende eşitsizliği de doğal kabul etmekte ve güvenlik adına piyasa sistemine müdahale etmenin güvenliği de, özgürlükleri de ortadan kaldıracığı endişesini ve özgürlük adına maddi özveride bulunmanın kaçınılmazlığını dile getirmektedir (1999; 167-180). Bu anlatımdan yola çıkarak, liberalizmden aşırı yoksullara yardım edilmesi dışında bir şey beklenemeyeceğini anladığımız gibi, bu tür eşitsizlikleri gidermeyi amaçlayan hak temelli yaklaşımlara özgürlükleri tehlikeye sokacak yaklaşımlar olarak bakıldığı sonucuna da varabiliriz.

---

⁶ Kısa bir literatür taraması içinde ortaya çıkan bir önemli sonuç, sosyo-ekonomik hakların sosyal haklara doğru dönüştüğü veya daraldığını düşündürmektedir. Bu hakları gündeme alan günümüzdeki tartışmaların çoğunda, kısaca sosyal haklar (social rights) kavramının kullanıldığı (bazıları da "refah hakları" deyimini tercih etmektedir) söylenebilir. Bu yazıların bir kısmı, sosyal hakların içeriğini çok net olarak ortaya koymazken, bazılarında zikredilen haklar dikkate alındığında, özellikle çalışma, yeterli bir ücret alabilme gibi ekonomik nitelikli hakların bu tartışmalarda pek yer almadığı anlaşılmaktadır. Ya da, çok az örnekte olduğu gibi, "ekonomik haklar" başlığını taşıyan ve sosyal haklardan ayrı argümanlara konu olan tartışmalar yapılmaktadır. Bu noktada, Batı'da artık erişilemez bir hedef haline gelen tam istihdam hedefinden vazgeçilmesiyle artık çalışma hakkından söz etmenin çok da anlamlı görünmemesi, bunun yerine sosyal devlet aracılığı ile gerçekleşmesi mümkün görülene eğitim, sağlık, barınma, sosyal güvenlik gibi hakları üzerinde durmanın daha işe yarar görülmesi gibi bir sonuca varmak da mümkün. Sonuç olarak, BM'in ve bu konudaki Sözleşme anlayışının aksine, literatürde artık sosyal ve ekonomik haklar arasında ayırımı gidildiğini söylemek ve gerek ulusal ve küresel eşitlik, gerek yoksulluk ve insan hakları ilişkisinde dikkate alınan tartışmalarda daha çok sosyal haklardan söz edildiğini söylemek gerekir. Ben de, bu literatürü izleyerek çok zaman sosyal hak deyimini kullanmayı tercih ettim; ancak bu söylem ve yaklaşımla, ekonomik hakların dışlanması gibi bir anlayışın güç kazanması gibi tehlikeye de işaret etmek gerekir .

Günümüz liberalleri açısından benzer olduğu gibi farklı görüşleri savunanlar da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, adaleti, büyük ölçüde gönüllü katılım ve seçimle belirlenen anayasal/sözleşmesel kurallara uygun davranmak olarak tanımlayan ve hukuki çerçeve içinde yasal eşitlik ile serbest seçimler dışında başka kaygılara yer olmadığını söyleyenler de vardır (Brennan ve Buchanan, 2001), Rawls gibi daha ilerici liberallerin refahın bölüşümü konusunu mesele yaptıkları da görülmektedir. Rawls'a göre, adaletin sağlanması için yalnız "herkes için geçerli eşit temel özgürlükler" yeterli değildir, toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin "en az avantajlı olana en büyük yarar sağlayacak" biçimde düzeltilmesi gerekmektedir (Rawls, 2001; 133). Bir anlamda Rawls, Sen gibi kişi ve grupların kendi amaçlarına ulaşmak açısından sahip oldukları kapasiteyle ilgili olduğundan, bir yandan bölüşümcü adaleti (distributive justice) benimsemekte, öte yandan bu kapasite açısından *eşit değerde özgürlük* (Rawls, 2001, 203) gibi bir anlayışı dile getirmektedir. Her iki yoldan demokratik katılımı güçlendirmek istediği de açık. Ancak Rawls, Fabre'nin de belirttiği gibi, liberal yaklaşımdan hareket ettiğinden sivil haklarla siyasal hakları önemserken sosyal ve ekonomik hakları listesinin dışında bırakmaktadır (Fabre, 2003; 9); öte yandan bölüşüm adaletini ulusal düzeyde veya belirli bir toplumda düşündüğü de bilinmektedir.

Sosyal haklar açısından bu olumsuz tavra bağlı olarak, sosyo-ekonomik hakların anayasal güvencelere kavuşması, anayasalaşsa bile yargı konusu olması, varlıklarının ekonomik kaynaklar ve gelişmişlikle ilişkilendirilmesi gibi birçok konuda temel hak ve özgürlüklerden ayrıldıklarını biliyoruz. Bu ayrılmanın başlıca nedeni olarak da, sosyal hakların pozitif karakteri gösterilmektedir. Bu nedenle sosyal hakların anayasal/yasal kabulü sonrasında da sorunlar ve tartışmalar bitmemektedir. Kimileri, sosyal hakların anayasal güvenceye kavuşmasını önemli bulurken, kimileri bu güvencelerin sosyal hakların hayata geçmesi açısından yeterli olmadığını söylemektedir. Bu konudaki farklı görüşlere kısaca bakmakta yarar var.

Hakların yasalaşması konusunda ilginç bir yaklaşımı Amartya Sen dile getirmektedir. Sen, herkesin insan olmaktan gelen hakları olduğunu söylemek çok çekici olsa da, özellikle bazı haklar konusunda duyulan kuşklar nedeniyle insan haklarının kavramsal haklılık temelini kuruluması ihtiyacını gündeme getiriyor ve insan haklarının hukukla düzenlenmenin öncesinde *etik bir temeli* olduğunu vurguluyor (2004). Sen'in yaklaşımına göre, sosyal haklar da dahil olmak üzere tüm insan hakları yasal düzenlemelere konu olmalarının öncesinde etik bir temele dayandıklarından, insan hakları istemi, yasa, ilk-yasa, ideal-yasa olmayıp, öncelikle etik bir taleptir, İnsan Hakları Bildirisi de etik talebin dile getirilmesi olmaktadır. İnsan haklarının önemi de düzenledikleri hakka konu olan özgürlüklerden gelmektedir (2004; 319-320). Sen özgürlük temelli bir ahlâk ve hak anlayışının, Bentham'ın yarar (utility) temelli ahlâk anlayışından farklı olarak, başkalarının en aza razı olma gibi yoksunluklarına aldırış etmeyen ahlâki çarpıklıklardan uzak kalınmasını sağladığını söylemekte ve özgürlük meselesini fırsatlar ve yapabilirlik ile ilişkilendirerek yapabilirlik anlamındaki özgürlüğü, insanın farklı fonksiyonlarını başarabilme fırsatı, bireyin bunları seçebilme özgürlüğü olarak tanımlamaktadır (328-332). Öte yandan, sosyal hakların öteki haklara göre daha az güvence altına alınmış ve yeterince kurumsallaşmamış olmalarının, bunların "hak" olmadığı iddialarını geçersiz kılmayacağını söylemektedir.

Sen, hakkın yasal değil etik bir temeli olduğunu söylerken, özetle, hakkın "*hukukun çocuğu değil ebeveyni*" olduğu gibi, kuşkusuz çok önemli bir yaklaşımı dile getirmektedir(327). Bu durumda ahlâki haklar fikri bunların yasalaşmasının ilham kaynağı olsa da, ahlâki anlayış, hukuk-temelli yaklaşımlardan farklı olarak hakların hayata geçmesi için mutlaka yasalaşması

gerektiği sonucuna varmamakta. Bu hakların var olması için mutlaka yasalaşması gerekmez; ancak yasalaşmanın insan haklarının dikkate alınmasını güçlendirdiği de açıktır.

Sosyo-ekonomik hakların yasalaşmaları konusunda, bu hakları tümünden reddetmeyenlerin de gerek “kurumsallaşma”, gerek “gerçekleşebilme” sorunları nedeniyle kuşku oldukları ve öteki insan haklarından farklılıklarını ileri sürerek bundan kaçındıkları bilinmekte. Sen, bunlara karşı da aynı etik temelden hareket ederek, bu hakların ahlâki temelini kurumsallaşmaları yolundaki çabalara yeterince haklı bir zemin kazandırdığını söylemekte ve gerçekleşebilme boyutuyla ilgili eleştirilere karşı da, bir hakkın kabulü için gerçekleşebilir olması gibi bir ön yargının kabul edilemeyeceğini belirtmektedir (2004; 347). Tam aksine, insan haklarına yapılabirlik koşulu getirmek yerine, onların gerçekleşmesine güç kazandırma yolunda çaba harcamanın asıl amaç olması gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak Sen, tüm ahlâki iddialarda olduğu gibi, insan haklarının da kamusal bir onaya ihtiyaç duyacağını, bunun içinde bilgi edinme olanaklarının sağlandığı koşullarda geniş ve sürekli tartışmalarla belirlenmesinin doğru olacağını, bu nedenle her topluma göre değişiklikler gösterebileceğini de kabul etmektedir (350). Bir anlamda, insan hakları konusunda koşullu bir evrenselliği kabul etmektedir diyebiliriz.

Bu etik temellerine karşın, bugün hâlâ hem sosyo-ekonomik hakların varlık kazanması, öncelikle de anayasalaşması açısından sorunlar olduğu hem de anayasalaşmalarına karşın bu hakların hayata geçemedikleri bilinmekte; hayata geçememiş açısından en önemli nedenin bu hakların bazı yükümlülükler getiren pozitif karakteri olduğu da ileri sürülmektedir. Bu hakların anayasalaşma (constitutionalising) sorununu tartışan Fabre, insanların özerk varlıklar olarak kendi hayatlarını kendi kontrolleri altına alabilmeleri için sivil, politik, sosyal haklarının tümünün anayasalarca güvence altına alınması gereğinden söz ederken, haklar arasında ayırım yapılmasının haklı bir temeli olmayacağı, çünkü haklar arasında negatif ve pozitif karakter açısından pek de anlamlı bir ayırım yapılamayacağı görüşünü dile getirmektedir (Fabre, 1998): Fabre yazısında, a) sivil hakların bir şey yapılmaması anlamında “negatif” karakterine karşın sosyal hakların bazı yükümlülükler yükleyen “pozitif” karakteri olduğunu söyleyen; b) bu hakların kıt olan mal, kaynak ve hizmetlerin paylaşımını içermesi nedeniyle birbiriyle “çatışma” içinde olabileceklerini ileri süren; c) bu hakların dava konusu olması halinde yargının nasıl/ne gibi bir rolü olacağı konusunda sorunlar olduğu yolundaki görüşlere yanıt vermeyi amaçlamaktadır.

Fabre, özetle, bu tür kaygıların sosyal hakların anayasalaşması açısından engel oluşturmaması gerektiği yolunda sonuçlara varmakta ve şu argümanları ileri sürmektedir; en başta, sivil ve siyasal hakların en azından bazılarının da negatif karakterde olduğunun düşünülmemesi gerekmektedir. Örneğin dava konusu olan her türlü hakkın aranabilmesi için yargı sisteminin kurulması gerektiği gibi, oy verme hakkının varlık kazanması için de bir seçim sisteminin kurulmasına ihtiyaç vardır; tüm bunlar da devletin sorumluluğu altındadır. Bu sorumluluk ortadayken, bu hakların negatif haklar olarak düşünülmesi anlamsızdır (1998; 269). Öte yandan, kaynakların kıtlığı nedeniyle bunların dağıtımına ilişkin pozitif hakların kaçınılmaz olarak birbiriyle çatışan iddialar doğuracağı konusunda da, negatif hakların da birbiriyle çatışabileceğini ileri sürdüğü gibi, sosyal hakların “devletin olanakları ölçüsünde yerine getirilmesinin” kabul edilmesiyle bu sorunun üstesinden gelinebileceğini de belirtmektedir (279). Yargının rolü açısından da, yargının hükümet yerine geçerek bölüşümün nasıl olacağını ilişkin karar vermek değil, fakat hükümete refah politikalarının uygulanmasını hatırlatma gibi bir işlevi olabileceğini söylemektedir (280).

Fabre'nin sosyal hakların anayasalaşması açısından ileri sürdüğü argümanlara katılmamak mümkün değil; ancak neo-liberal politikaların egemen olduğu bir ekonomik sistem içinde devletin “gelirin yeniden bölüşümündeki” rolü istenmediğinden, bu yaklaşım çerçevesinde sosyal hakların anayasalaşmasını da, hayata geçmesini de beklemenin öyle kolay olmadığını kabul etmek gerekir. Özellikle kaynakların kıt olduğu ülkelerde, bu hakların anayasalaşmasının hemen hiçbir hüküm taşımadığı da bilinmekte. Öte yandan, Fabre'in bir çözüm olarak öne sürdüğü bu hakların “devletin olanakları ölçüsünde” yerine getirileceği gibi bir kaydın olması halinde, hakların kırılabilirliğinin arttığı çok açık. Böyle bir hüküm, Türkiye örneğinde de olduğu gibi, hükümetlerin bu hakların anayasal güvenceye kavuşmalarının getirdiği yükümlülüklerden kaçmaları için iyi bir çıkış yolu olmakta. Kısacası, sosyo-ekonomik hakların yalnız anayasalarda güvence altına alınmaları değil, fakat refah devleti anlayışı içinde olduğu gibi, uygulamada kurumsallaşmaları önemli olmakta; ancak bu kurumsallaşmayı başarmış (Kıta Avrupa'sı ve Kuzey Avrupa ülkelerinde olduğu gibi) ülkelerde günümüzün neo-liberal politikası karşısında belirli bir direnç gösterilebilmektedir. Kuşkusuz anayasal güvencelerin, bu hakların kurumsallaşması açısından ilk adım olmaları nedeniyle önemsiz olduklarını söylemek hiç mümkün değil; ancak hakların yasal güvencelerin ötesinde varlık kazanması da ayrı ve önemli bir konu olarak karşımıza çıkmakta. Dolayısıyla anayasalaşma gereğini hayata geçebilme koşullarından ayrı düşünmenin ve tartışmanın pek bir anlamı yok gibi.

Bu doğrultuda bir yaklaşımı, “insan haklarının sınırlılığını” tartıştığı yazısında Dale Dorsay dile getiriyor (2005; 562-581): Dorsay, özetle, insan hakları savunucularının yoksul ülkelerde insan haklarının gerçekleşmemesi ve yoksulluğun giderilememesi konusuna yeterince önem vermediklerine işaret ederek, küresel adalet isteniyorsa insan haklarının değil, refahın maksimize edilmesinin üzerinde durulması gerektiğini söylemekte. Bu konuda, maddi açıdan yoksul, yani kaynakların kıt olduğu ülkelerde ne adalete dayalı, ne de ahlaki bir sistemi öngörmenin kolay olmayacağını söyleyen Dorsay, ayrıca insanlara göre değişen ihtiyaçların dikkate alınmasının kolay olmaması nedeniyle bu ülkelerde en temel ihtiyaçların karşılanması gibi bir hak anlayışından yola çıkmanın bir çözüm olamayacağını da dile getirmektedir. Örneğin çocuk, yaşlı, engelli, hamile olma gibi durumlarda ihtiyaçların değişeceği açıktır; bu kadar değişken bir konuda “temel ihtiyaç yaklaşımının” işe yaraması da beklenemez; bu nedenle, maddi ihtiyaçların değil bunlara ulaşma fırsatının bir hak konusu olması gerekmektedir. Dorsay, bu anlayışla Sen'in yapabilirlik yaklaşımına benzer bir yaklaşımı ortaya koyuyor olsa da, da en temel ihtiyaçlara ulaşma fırsatının varlığı ile gerçekten en temel ihtiyaçların karşılanmasının her zaman aynı anlama gelmeyeceğini söyleyerek, fırsatlar kadar refahın da artırılması konusuna ağırlık vererek Sen'in yaklaşımından ayrılmaktadır.

Sonuç olarak, yoksul ülkelerde esas meselenin belirli bir refah düzeyine ulaşmış insan sayısını arttırmak olduğunu söyleyen Dorsay, refahçı yaklaşımı veya refahı maksimize etme amacını, refahın en çok insan için kullanılabilir olması veya en çok insan için yeterli koşulların sağlanması anlamında bir sözcükle “maxifizing” anlatmaya çalışmakta ve herkes için “refah hakkı” gibi bir fikri benimsemektedir (578-579). Dorsay, hak söyleminin refah söyleminden çok daha yaygın ve kabul edilir bir söylem olduğunu belirterek, özellikle küresel adalet arayışlarında hak söyleminin tercih edilebileceğini de kabul etmektedir. Ancak bu söylem kullanılsa da, küresel sorumluluğun minimal bir yaşam standardının mümkün olduğunca çok sayıda insan için güvence altına alınması için çalışmak anlamına gelmesi gerektiğini vurgulamakta ve sonuç olarak küresel refahın maksimize edilmesi amacının unutulmaması gerektiğini hatırlatmaktadır.

Sosyal hakların anayasalaşmasının yanısıra, bu hakların yeterince gelişmemiş toplumlarda hayata geçebilmesi konusunda ilginç bir yaklaşımı Rudolfo Arango dile getirmektedir(2003). Arango, sosyal hakların anayasalaşmasının önemi ve bunlarla temel haklar arasında bir nitelik farkı olmadığı konusunda Fabre ile aynı görüşleri paylaşırken, temel sosyal haklarla demokrasi arasında bir gerilim olmadığı, demokrasinin zaten bu hakları içerdiğine ilişkin Batı kaynaklı hak yaklaşımlarının kendi toplumlarına yönelik dar bir bakış açısını yansıttığı ve az gelişmiş ülkelerin koşullarını dikkate almadığı açısından eleştirmektedir. O'na göre, az gelişmiş ülkelerde politik kararların sosyal hakları hayata geçirme açısından kapasitesi kısıtlıdır; bu nedenle anayasa mahkemesinin oynayabileceği ve oynaması gereken roller vardır. Örneğin, Kolombiya'da Anayasa Mahkemesi'ne gelen davaların % 60'ı gıda, barınma, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik gibi temel sosyal haklarla ilgilidir ve bu yoğunluk da, iyi düzenlenmiş toplumlarda değilse de, Üçüncü Dünya'da sosyal hakların bireysel özgürlüklerden daha önemli görüldüğünü göstermektedir (141).

Arango da, Fabre gibi, birçok kaynaktan yararlanarak tüm hakların karşılıklı ilişkiler çerçevesinde birçok yükümlülük getirdiğini, bunların yalnız sosyal haklara ilişkin olmadığını söylemekte: Örneğin bireysel özgürlük bile, yalnız bu özgürlüğe saygı duymak demek değildir, bu özgürlüğün başkaları tarafından tehdit edildiğinde korunmasını içerir (144). Ya da hakların sonuçlarını dikkate almayan bir hak kuramı yetersiz kalacağı gibi, ideolojik ve siyasal meşruiyet de kazanamaz. Kısacası sosyal hakların, öteki haklardan bir farkı olmaması ve anayasalaşmaları gerekir.

Arango, yargı kararlarının objektif, siyasal kararların çoğunluk iradesi olması gibi iki tür karar arasında temel farklar bulunduğunu kabul ederek, bu hakların dava ve yargı konusu olmasıyla yargının siyasal kararın yerine geçmesi ve “yargı popülizmi” veya “yargı devleti” (judicial state) doğurması anlamına geleceği, bunun da demokrasi ile bağdaşmayacağı yolundaki görüşlere karşı “Cognitivist Thesis” olarak adlandırdığı tezlerle yanıt vermektedir (142): O'na göre, haklar açısından yargının rolünü kabul etmek için objektif değer yargılarının neler olacağını veya metafiziksel bir pozisyonu tartışmak gerekmiyor. Aksine, anayasal bakış esas alındığında, hükümet tarafından bir eyleme gerek olup olmadığının anlaşılmasına karar vermek için belirli olayların sonuçlarını temel almak yeter. Örneğin yargının karar vermek açısından dikkate alması gereken en temel soru, bir çocuğun ailesi veya devletinin yoksul olmasına veya yasa koyucunun bu durumdan sakınmak için gerekli önlemleri almamasına bağlı olarak eğitimden yoksun olmasının anayasaya aykırı olup olmadığı sorusudur (146). Doğru yanıt ise, bu tür faktörlerin hiçbirinin hakların tanınmasını engelleyecek ağırlıkta olmadıkları olacaktır; çünkü *anayasa, muhtaç olanı korumasız bırakamaz* (vurgulama-MK). Eğer devlet kendini demokratik, sosyal ve anayasal bir devlet olarak ilan etmişse, marjinalleşmeye, ayırmacılığa, maddi açıdan dezavantajlı olanların durumuna karşı kör kalmaması gerekir (146).

Öte yandan, gıda, barınma, sağlık, eğitim gibi temel sosyal haklarla ilgili en temel çekince devletin maddi imkanların bağlı olması yönündedir. Ancak bu yaklaşım, sosyal ilişkilere materyalist bir açıdan bakmaktadır. Oysa sosyal ilişkilere maddeci bir açıdan bakmak gibi son derece indirgemeci yaklaşımdır; insanın değerine dayanmayan bir toplumu ortaya çıkarır, böyle bir toplum ise, anayasanın ve hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik bir toplum olamaz (147). Bu nedenle, anayasal yargı bu tür hak ihlâli durumlarında anayasal yaklaşımı ciddi biçimde ele almak durumundadır. Kuşkusuz hangi hallerde müdahale edebileceği konusunda, örneğin aciliyet gibi, ekstrem durumlar gibi tartışma yaratmayacak bazı objektif ilkelerin bulunması gerekir. Özetle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde anayasal yargının temel sosyal hakların hayata geçmesi konusunda işlev görebileceği tezini savunan yazar, 1991

Kolombiya Anayasası'nın insanın değerinin korunması açısından acil durumlarda böyle bir imkan tanıdığını da söylemektedir (147).

Tüm bu tartışmalar, açıkça bize sosyal hakların yasal bir varlık kazanmasının da, yasal düzenleme sonrası hayata geçmesinin de ne kadar zor olduğunu göstermekte. Oysa sosyal haklara böyle bir güç kazandırmadıkça, yoksulluğun insan hakkı ihlali olduğunu ilân etmenin söylem düzeyinde çekici olmaktan öteye gitmesi güç. Sivil ve siyasal haklar konusunda oldukça duyarlılık kazanmış uluslararası toplum ve ilişkilerin, sosyal haklar konusunda aynı duyarlılığı paylaşmadığı da bilinmekte. Bu konuda BM'in de elinde önemli bir güç yok. Örneğin BM'in 1966 yılında kabul ettiği ve 1976 yılında belirli sayıda ülke tarafından onaylanarak yürürlüğe giren Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslar arası Sözleşmesi'nin (ESKHUS) onaylanmasının, sosyal hakların varlığı açısından hiç de güvence sağlamadığı iyi bilinmekte. Bu konuyu ele alan Mishra (2005), Sözleşme'nin onaylanması, uygulanması ve uygulamanın izlenmesi açısından birçok sınırlama ile karşılaştığını, en önemli sınırlamanın da, sözleşmenin uygulanmasının büyük ölçüde teşvik veya caza içermeyen bir gönüllülüğe bağlı olması ile ülkelerin ekonomik kaynaklarının sınırlılığında geldiğini söylemekte.

Mishra, ekonomik kaynakların sınırlılığına dayalı itirazların önlenmesi açısından da, kişi başına düşen gelire göre ülkelerin gruplara ayrılmasını (1500 dolardan başlayan 15.000 dolarlık gelire uzanan altı gelir grubu önermektedir) ve her grup için sosyal haklar açısından ayrı standartların belirlenmesinin bir çözüm olacağını ileri sürmektedir (15). Kuşku yok ki, bu standartların belirlenmesi açısından uzlaşma sağlamak kolay olmayacaktır; ancak bugün uzmanlık, kurum ve veri açısından bu uzlaşmayı kolaylaştıracak olanaklar da az değildir. Öte yandan sosyal haklar açısından ülkeler arasında farklılıklar olacağını kabul etmek, çifte standart anlamına, ya da yoksul ülkelerdeki insanların zengin ülkelerdeki insanlarla aynı hakları hak etmediği gibi bir anlama da gelmez. Global düzen hâlâ ulus devletler ayrımına dayalı ise, ulus devletler kendi vatandaşlarına bu hakları tanımak ve gerçekleştirmekle görevlidirler düşüncesini de kabul etmek gerekir (17).

Görüldüğü gibi, yoksulluğu bir insan hakkı olarak ilân etmek görece kolay olsa da, hem hak ihlâlini geniş bir kabule ulaştırmak hem de buradan yola çıkarak hak ihlâllerini önleyici tedbirler almak hiç kolay olmuyor. Başlangıç olarak düşünülmesi gereken sosyal hakları yasal olarak bile var etmek kolay görünmezken, Bu durumun BM için bir handikap yarattığı da açık. Bunun yanısıra, bu hakların içeriğinin, örneğin en temel ihtiyaçların ne olacağı gibi uygulamadan gelen sorunlarla da karşılaşılmakta. Ayrıca bu haklara ait yükümlülüklerin kim tarafından ve nasıl karşılanacağı meselesine de anlamlı ve gerçekçi yanıtların verildiği de söylenemez.

“Fakatların” anlamı...

Sonuç olarak, günümüzde yoksulluğun, küresel ve sosyal eşitsizliğin, sosyal hakların sıkça tartışıldığı ve birbirleriyle ilişkileri içinde ele alındıkları bir gerçek. Tüm bu meselelerde odak noktasının haklar olduğu da ortada. Haklar açısından gündeme gelen birçok tartışma, hem hak anlayışı açısından kuşku doğurmakta hem de sosyal haklar açısından tanınma ve gerçekleşme gibi sorunlar olduğu ortaya çıkmaktadır. Sosyal hakların ulusal devletler tarafından tanınmasının, yani anayasalaşmalarının gerekli olduğu ve ulusal hükümetlerin bu konuda yükümlü olduğu gibi konularda çoğunlukla uzlaşıldığı söylenebilir. Ancak bu uzlaşmanın sorunu çözme konusunda pek kolaylık sağladığı söylenemez. Örneğin bu hakları tanıma konusundaki isteksizlikler bir yana, bugünkü sistem içinde devletin bu hakları

ekonomik olanakları çerçevesinde hayata geçireceği kıstasının kabulünün, haklı görünse de, yükümlülükten kaçmanın bir yolu olduğu bilinmektedir. Bir çok kişinin de kabul ettiği gibi, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde, yalnız ekonomik kısıtlamalar değil, toplumun geniş kesimlerinin siyasal kararları etkileme olanakları da çok kısıtlı kalmaktadır. Öte yandan, sosyal hakların içeriğini de, ülkelere göre değişecek sosyal standartların düzeyini de belirlemek kolay değil; bu zorluk mutlak yoksulluk gibi çok yalın gibi görünen konuda bile söz konusu olabilmekte.

Soysal hakların anayasalaşmasının gelişmekte olan ülkelerde bu hakların hayata gerçekleşmesi konusunda anayasa mahkemelerine bir görev verip vermeyeceği konusu ise, kuşkusuz çok tartışmalı bir seçenek olduğu gibi, liberal anlayış ve siyasetçiler açısından hiç kabul edilecek gibi de görünmemekte. Oysa sosyal hakların kabul edildiği ülkelerde bu hakların gerçekleşme yoluna girmesinde anayasal yargının oynayabileceği roller olabilir. Fabre'nin de dile getirdiği gibi, insan hakları yaklaşımında sivil ve siyasal haklar ile sosyal haklar arasında negatif ve pozitif nitelik yönünden ortaya atılan klasik yaklaşımı herhalde artık terk etmek doğru olur; bu yapıldığında yargı organlarının oynayabileceği rolleri kabul etmek de kolaylaşabilir. Arango'nun deyişiyle söylersek, politik iradenin yansımını sağlayan organların yerini almayacak biçimde işlemesi sağlandığında yargı kararları, *anayasal adaletin* (constitutional justice), yani bölüşüm işlevinden uzak bir *telafi adaletinin* (compensatory justice) gerçekleşmesinde rol oynayabilir (2003; 150). Bu yaklaşımın politik iradeyi etkileme güçleri sınırlı kitleler için, çok önemli bir anlam taşıyacağı da açık.

Bugün gelişmekte olan ülkelerde sosyal hakların gelişmesi veya yoksulluğun önlenmesi açısından ulusal devletlerin sorumluluğunu ve en başta da siyasal-demokratik gelişmeleri esas alanlar, kuşkusuz Batı'da yaşanan deneyimlerden yola çıkarak bu ülkeler açısından da benzer beklentileri dile getirmekteler. İlkesel anlamda doğru olan bu beklenti, günümüzün koşulları çerçevesinde ise çok da mümkün görünmemekte. Bu konuda ekonomik sistemden uluslararası düzeyde artan eşitsizliğe, gelişmekte olan ülkelerdeki acil sorunlardan toplumsal dinamiklerin yetersizliğine dek uzanan bir dolu sorun var. Bu nedenle, örneğin, Avrupa'ya özgü tarihsel ve sosyal gelişmelerin ürünü olarak ortaya çıkan ve refah devleti anlayışının merkezde yer aldığı bir modeli (Koray, 2005) veya ona benzer bir gelişmeyi çok farklı koşulları yaşayan gelişmekte olan ülkelerin çoğunda yinelenmek mümkün görünmüyor. Bırakınız gelişmekte olan ülkeleri, bu modeli öteki gelişmiş ekonomilerin çoğunda bile görmek mümkün olmayabiliyor. Sosyal haklar, sosyal devlet, sosyal politikalar yönünde kurumsallaşma sağlanamayınca da, insan haklarından söz edilse de, liberal anlayışın mağdur olana yardım ediniz fikrinden öteye gitmek zor görünüyor.

Gerek yoksulluk, gerek insan haklarının uygulanabilirliği açısından sorunu, ulusal düzeyden küresel düzeye taşıyanlar olduğu da kuşkusuz. Örneğin, BM'in insan hakları ve küresel adaletsizlik konusunda sisteme ilişkin doğrudan eleştirileri olmasa ve sorunların çözümünü daha çok ulusal düzeydeki kalkınma ve iyileşmelerde görse de da, kendi kuruluşundan ve yapısından da gelen bir anlayışla küresel bir toplum veya "birleşmiş milletler" fikrinin güç kazanması yolunda bir çaba içinde olduğu da yadsınamaz. Bir bakıma, kaynak ve gelir dağılımındaki büyük eşitsizlik ve adaletsizliği konu eden kozmopolit yaklaşımlara yakın durduğu da söylenebilir. BM içinde, küçük-büyük birçok toplumdan oluşan bir milletler topluluğunun (united nations) fikri ile bu tür sorunlara ilgisiz bir anlayışın bağdaşmayacağını düşünenler ((MBunda, 2004: 286-87) olduğu da bilinmekte. Bu yaklaşım içinde yoksulluğu uluslararası toplumun bir sorunu olarak görmek, herkesin yoksulluktan kurtulma hakkını da küresel bir hak ve görev olarak düşünmek gerektiği söylenmekte ve örneğin günümüzde çevre, insan hakları, ticaret, güvenlik konusunda işbirliğini gerçekleştiren uluslararası

kuruluşların yoksulluğun giderilmesi konusunda da işbirliği yapabilecekleri ileri sürülmektedir (MBunda, 2004).

Ancak, ister BM'in içinde ister dışında olsun, bu tür kozmopolit yaklaşımların politikaları belirlemede güçlü bir konumda olmadıkları ortada. Güçlü yaklaşımların da sistemle uzlaşma içinde kalarak, yoksulluk ve insan hakları ilişkisini de, eşitsizlik sorununu da yararcı bir açıdan ele alan ve asıl olarak sistemin devamlılığını ve meşruiyetini sürdürmeyi amaçlayan yaklaşımlar olduğu açık. Bu çerçevede, öncelikle ulusal devletlere ait yükümlülüklerden söz edilmekte, uluslararası kuruluşların rolü bazı yardımlarla mutlak yoksulluğu azalmasına katkıda bulunmak olarak tanımlanmakta ve yoksulluğa, ekonomik kalkınma meselesi olarak bakıldığından öncelikle de gelişmekte olan ülkelerde beşeri sermaye fikrinin gelişmesine yardımcı olunmaya çalışılmaktadır. İnsan haklarının da beşeri sermayenin gelişmesine katkıda bulunan araçlar olarak düşünüldüğü, bu anlamda insan haklarının, insana yatırım ve kalkınma sürecinde tüm öteki sermaye biçimleri gibi katılması gerekli bir tür sermaye olarak görüldüğünü söylemek gerekir (Sfeir-Younis, 2004; 324). Bu dilin, bir yandan bugünkü egemen söylemle bağdaşırken, öte yanda insan haklarına bugünkü anlayış içinde bir güç kazandırmaya çalıştığı da yadsınmaz.

Oysa bugün “realist” ve “geçerli” oldukları için kabul edilen yararcı yaklaşımları, ya da yoksulluk ve yoksunluk konusunda sorumluluğu ulusal hükümetlerle sınırlayan anlayışları yeterli bulmak mümkün değil. Yoksulluğu bir-iki dolarla tanımlamak ne kadar bir şey anlatmıyorsa, insan haklarına kalkınmacı bir yaklaşımla bakmak da pek bir şey söylemiyor. Bunun gibi, yoksul ülkelerde en önemli günahkar baskıcı hükümetler ve yolsuzluk yapan elitlerdir demek (MBonda, 2004; 285) doğru olsa da, eksik kalmakta. Örneğin bugüne dek az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yabancı şirketlerin doğrudan olmasa da fason üretim yoluyla yol açtıkları işsizlik, çok düşük ücretler, kötü ve sağlık koşullarına aykırı çalışma koşullarının birer hak ihlâli olduğu niye görülmez? Bu hak ihlâllerinden, yalnızca yabancı sermaye beklentisi içindeki ulus devletlerin sorumlu tutulamayacağını herhalde kabul etmek gerekir. Dolayısıyla küreselleşmenin, uluslararası sözleşmeler ve mekanizmalar tarafından kontrol edilemeyen yeni bir insan hakkı ihlâlcisini ortaya çıkardığı söylemek durumundayız (Twiss, 2004; 54). Tüm bunların ötesine geçmek için, insan haklarını bütünlükçü bir yaklaşımla ele almak, yoksulluğu gelir dağılımının bir fonksiyonu olarak düşünmek, yoksunlukları zayıf ülkeler ve yetersiz koşullar kadar küresel adaletsizliklere ve bugün dayatılan neo-liberal politikalara bağlamak ve ulusal çözümlerle birlikte ve hatta onlardan önce küresel politikalarda ciddi bir değişimi öngörmek gerekiyor.

Sonuç:

Sonuç olarak, yoksulluk veya gelir adaletsizliği, ya da insan hakları ve sosyo-ekonomik hakların serencamının öyle kolay çözülecek bir mesele olmadığı anlaşılmalıdır. Bu nedenle çok konuşulması da, farklı fikirlerin ortaya konması da şaşırtıcı değil. Bu yazı çerçevesinde, kısmen de olsa, bu konuda ortaya çıkan tartışmalara, farklılıklara ve sorunlara değinmeye çalıştım ve “realist” yaklaşımlar olarak adlandırdığım genel olarak revaçta olan yaklaşımlara eleştirel duran bir yaklaşımı benimsedim. Ancak, benimsediğim eleştirel duruş ve “fakatlar” üzerinde duran söylem, bir kötümserliğe de işaret etmiyor. Tüm bunların konuşulmasının ve birbirinden çok farklı sesler çıkmasının daha nitelikli yanıtlar bulunması açısından şart olduğunu biliyorum. Bu açıdan, yoksulluğa bir insan hakkı ihlâli olarak bakmak da, bütünlükçü bir insan hakları anlayışını benimsemek de, insan haklarına etik bir temel aramak da, küresel adaletten söz etmek de, hepsi önemli gelişmelere işaret etmektedirler. Yoksulluk

gibi hem çok yaygın hem de tanımlanması kolay olmayan bir sorun karşısında, kolay yanıtlar ve çözümler üretilmeyeceği de ortada.

Kuşkusuz, tüm bu tartışmaların ötesine geçme ve yoksulluğun bir insan hakkı ihlâli olduğunu söylemine gerçeklik kazandırma potansiyelinin artırılması gerekiyor. Çünkü yoksulluk ve insan hakları ilişkisi kurulması demek; yoksulluk konusunda yardımsever ve faydacı yaklaşımları terk etmek ve hak-temelli bir yaklaşımı benimsemek demek; buradan yola çıkarak sosyo-ekonomik hakların kurumsallaşması konusunda ciddi bir yaklaşım ve çaba gösterilmesi demek; bunun için en başta işsizlikle mücadele olmak üzere gelirden mahrumiyeti doğuran tüm politikalarda değişikliğe gitmek demek. Dolayısıyla ulusal düzeyde yoksulluğun insan hakkı ihlâli olduğunu söylemden öte bir ciddiyetle ele almak, zaten kökten bir tutum ve politika değişikliğine gitmek anlamını en azından potansiyel olarak taşımaktadır. Ancak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülke hükümetlerinin bu kadar radikal bir değişikliğe gitmeleri, dünya sisteminde bir değişiklik olmadan pek mümkün görünmüyor.

Bu nedenle yoksulluğu, hem insan hakları ilişkisi içinde ele almak hem de yardımseverlik anlayışı dışına çıkarmak, ekonomik sistem ve sonuçlarını tartışmadan mümkün görünmüyor. Bir başka deyişle, yoksulluk ve insan hakları ilişkisini ulusal ve uluslararası sistemde gelir adaletsizliğini konu etmeden ve ekonomik politikalarda bunu değiştirecek biçimde bir değişikliğe gitmeden konu etmek çok da anlamlı bir politik ve ahlâki duruş anlamına gelememekte. Böyle bir söylemi bütünüyle olumsuz bulmak veya yadsımak düşünülemese de, insan hakları söylemini kendi yararçı yaklaşımına kalkan edinen, yani insan haklarına araçsal bir yaklaşımla ele alan liberal söylemden öteye gidememek tehlikesi var. Bu da, kısaca, geçmişte “yoksullar yasasına” yol açan anlayışın günümüzdeki versiyonuna hayat vermek anlamına gelebilmekte.

Prof. Dr. Meryem Koray
Yıldız teknik Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü

Kaynakça:

Rudolfo Arango (2003), “Basic Social Rights, Constitutional Justice, and Democracy”, *Ratio Juris*, 16 (2); 141-154.

Bauman, Zygmunt (1999), *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, Sarmal yayınevi, İstanbul.

Beck, U. (2000), *What is Globalization?*, Polity Pres, Cambridge.

Bergmann, B.R. (2004), “A Swedish-Style Welfare State or Basic Income: Which Should Have Priority?” *Politics and Society*, 32.

- Caney, Simon (2001), "International Distributive Justice", *Political Studies*, 49; 974-997
- Gasper, Des (1995), "Kalkınma Ahlakı: Yeni Bir Alan mı?", Renee Prendergast ve Frances Stewart(ed), *Piyasa Güçleri ve Küresel kalkınma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Dale Dorsay, Dale (2005), "Global Justice and The limits of Human Rights", *The Philosophical Quarterly* , 55 (221) ; 562-581.
- Fabre, Cecile (2003), "Justice and Culture: Rawls, Sen, Nussbaum and O'Neill", *Political Studies Review*, 1; 4-17.
- Fabre, Cecile (1998), "Constitutionalising Social Rights", *The Journal of Political Philosophy*, 6 (3); 263-284.
- Fritzell, Johan ve Ritakallio, Veli-Matti (2004)," Societal Shifts and the Changed Patterns of Poverty, JF&VMRNantespaper 2004. doc; 23/04/2004; 1-27.
- Fuller, Lisa L.(2005), "Poverty Relief, Global Institutions, and the Problem of Compliance", *Journal of Moral Philosophy*, 2 (3); 285-297.
- Giddens, A. (2000), *Elimizden Kaçıp Giden Dünya*, Alfa, İstanbul.
- Hard M.; Negri A. (2001), *İmparatorluk*, Ayrıntı Yay. İstanbul.
- Hayek, Friedrich A.(1999), *Kölelik Yolu*, Liberte, Ankara
- International Labour Office (2006), *Global Employment Trends- Brief*, January, 2006, www.ilo.org/public/english/employment/strat/wrest.htm.
- Klaus M. Leisinger, Klaus M. (2004), "Overcoming Poverty and Respecting Human Rights: Ten Points For Serious Consideration", *Unesco 2004*; Blackwell Publishing, Oxford; 313-320.
- Koray, Meryem (2005), *Avrupa Toplum Modeli 2*. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Koray, M. (2001), "Gerçeklerin Stilize edildiği Dünyada 'Ötekileşen Yoksulluk'", *Toplum ve Bilim*, 89; 218-241.
- Marshall, T.H. (1965), *Class, Citizenship and Social Development*, Anchor Boks, NewYork.
-
- Mbonda, Ernest-Marie, (2004), "Poverty as a Violation of Human Rights: Towards a Right Non-poverty" , *Unesco 2004*, Blackwell Publishing, Oxford, 277-288.
- Mishra, Ramesh (2005), "Social Rights as Human Rights-Globalizing Social Protection", *International Social Work*, 48 (1); 9-20
-
- Mishra, R. (1998), "Beyond the Nation State: Social Policy in an Age of Globalization", *Social Policy and Administration*, 32 (5).
- Noel, Alain (2006), "The New Global Politics of Poverty", *Global Social Policy*, 6 (3); 304-333.

- OECD (2006), *Employment Outlook- Boosting Jobs and Incomes*, OECD, Paris, 2006.
- O'Reilly, Anne (1993), "Child prostitution: The next push for human rights", *Human Rights*, 20 (3).
- Petersmann, E.U. (2003); "Time for a United Nations 'Global Compact' For Integrating Human Rights into <http://www.ejil.org/journal/Vol13/No3/art1.html>.
- Pogge, Thomas (2005), *Ethics and International Affairs*, 19 (1);1-7.
- Rawls, John (2003), *Hakların Yasası ve "Kamusal Akıl Düşüncesinin Yeniden Ele alınması"*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Rawls, J. (2001), *Collected Papers*, (der) Samuel Freeman, Harvard University Pres.
- Robeyns, Ingrid (2005), "Assesing Global Poverty and Inequality: Income, Resources and Capabilities" *Metaphilosophy*, 36 (1/2) ; 30-49
- Rodriguez, Gabriela (2000), The Role of the United Naions Special Rapporteur on the Human Rights of Migrants, *International Migration* 38 (6); 73-79.
- Sen, Amartya, (1987), *On Ethics and Economics*, The Royel Lectures, Blackwell, Oxford.
- Sen, Amartya (2004), "Elements of a Theory of Human Rights", *Philosophy and Public Affairs*, 32 (4); 315-356.
- Shaw, M. (2000), *Theory of the Global State*, Cambridge University Pres.
- Sfeir-Younis, Alfredo (2004), "The Violation of Human Rights as a Determinant of Poverty, *Unesco 2004*, Blackwell Publishing, Oxford; 321-325.
- Speth, James Gustave (1998), "Poverty: A Denial of Human Rights", *Journal of International Affairs*, 52 (1).
- Şenses, Fikret (2001), *Küreselleşmenin Öteki Yüzü*, İletişim yayınları,İstanbul.
- Tobin, J. (1978), "A Proposal for Monetary Reform", *The Eastern Economic Journal*, (4).
- Twiss, Sumner B. (200), "History, Human Rights and Globalization", *Journal of Religious Ethics*, 32 (1); 39-70.
- UNDP(2005), *Human Development Report*, United Nations Development Programme-NewYork.
- Wallerstein, I. (1998), *Liberalizmden Sonra*, Metis Yay. İstanbul.
- Wichterich, Christa (2004), *Küreselleş(tiril)en Kadın: Eşitsizliğin Geleceğinden Raporlar*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.
-

WB (2000), *World Development Report 1999/2000*, The World Bank, Oxford University Press.
WB(2006), *World Development Report- Equity and Development*, The World Bank, Oxford University Press.
